

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1982 — Ч. 6 (258)

В. СТУС: ПОЕЗІЇ

**С. ГОРДИНСЬКИЙ: З ЛЮПОЮ НАД
«СЛОВОМ О ПОЛКУ ІГОРЕВІ»**

І. КЛЕЙНЕР: ГЕРОЇ ТА ЄРЕТИКИ

**А. ЖУКОВСЬКИЙ: 40-ЛІТТЯ ХІРОТОНІ
МИТРОПОЛИТА МСТИСЛАВА СКРИПНИКА**

**К. ВАРВАРІВ: ГЕЛЬСІНКСЬКИЙ ПРИКІНЦЕВИЙ
АКТ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ**

ІНТЕРВ'Ю З С. СОЛДАТОВИМ

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність», 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видаччя здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Südasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1982

Ч. 6 (258)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — JUNI 1982

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 8 th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ІЗ ЗБІРКИ «ПАЛІМПСЕСТИ»

Василь Стус

Тут сни долають товщу забуття
і згадкою любуються, як змії,
тут, на кону минулого життя,
блязнують, корчаться, як лицедії
вертепних інтермедій. Тут живе
ховається у смерк і так існує,
пропахле смертю. Віко гробове
з нас ані спустить ока. Все вартує,
щоб не згубити. А в хапливий сон
увійде гострий, наче ніж, прокльон
і повертається в душі розверстий.
Бо він — найбільший ворог мій — спішить
моєю кров'ю лезо окропить,
щоб став і ти такий, як треба, — черствий.

Тільки тобою
білий святиться світ,
тільки тобою
повняться брості віт,
запарувала
духом твоїм земля,
тільки тобою
тішитися немовля.
Спів калиновий
піниться над водою
тільки тобою,
тільки тобою.
Тільки тобою
серце кричить моє,
тільки тобою
сили мені стає
далі брести
хугою світовою —
тільки тобою,
тільки тобою.

Калюжа, мов розчавлений павук,
сліпила шлях і заступала кроки,
чіпляючись до походи людської
і присмеркових зойків. Крізь імлу
надобрію здіймався ярий місяць,
скрадаючись повз виголilі крони
осіннім вітром видутих дерев.
Асфальтом біг старий кудлатий пес,
сахаючися гамору людського,
сирен автомобільних і бездонної,
мов поніч, яро-чорної води,
котра солопила на огорожу
розбійницького злого язика.

І жайворони дзвонять угорі, —
мов гостре срібло річки степової.
Мені заблисло з пам'яті глухої,
де бродять тіні — з ночі до зорі.
З лісів довкільних сірі зозулі
предовгого наобіцяли строку.
Чи й вистане здоров'я нам, нівроку,
на цій пахкій, а не своїй землі?
Прогірклим медом пахне сіножать,
зелені шкла горять в зеленій хижі,
де мертві сплять, навіки впавши крижем,
здобувши приостанню благодать.
Там ще лежить архангел Михаїл,
стуливши в пучку пальці молитовні.
А світ гріховний котить хвилі повні,
що б'ють об пекло, вибившись із сил.

Горить сосна — од низу до гори.
Горить сосна — червоно-чорна грива
над лісом висить. Ой, і нещаслива
ти, чорнобрива Галя, чорнобри...
Пустіть мене, о любчики, пустіть —
голосить Галя, криком промовляє,
і полум'я з розпуки розпукає,
а пан-Господь і бачить і мовчить.
Прив'язана за коси до сосни
біліє, наче біль, за біль біліша.

Гуляють козаки, а в небі тиша,
а од землі — червоні басани.
Ой, любі мої легіні, пустіть,
ой, додомоньку, до рідної мами.
Зайшлася бідолашна од нестями,
і тільки сосна тоскно тріскотить.
Горить сосна од низу до гори,
сосна палає — од гори до низу.
Йде пан-Господь. Цілуй Господню ризу,
ой чорнобрива Галю, чорнобри...
Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка, згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
о як боліла біла білота!

Лискучі рури власним сяйвом спіпнуть
іззовні і з середини. Струмить
високий день. Як спирту штоф, стоїть
осклілий обрій.

Інші в душах тихнуть
і віддаються щедро, як жінки,
твоїй душі, що в сяєві оскліла.
А рідна нива, як вогонь, горіла
і чорні викидала колоски!

ЗА ЧИТАННЯМ ЯСУНАРІ КАВАБАТИ

Розпросторся, душе моя,
на чотири татамі
і не кулься од нагая
і не крийся руками.
Хай у тебе є дві межі,
та середина — справжня.
Марне, вороже, ворожить —
молода, чи поважна.
Посередині — стовбур літ,
а обабоки — крона.
Посередині — вічний слід
від колиски до скону.
Жаль — ні неба, ані землі
в цій труні вертикальній.
І заврунилися жалі,
думи всілись печальні.
Як то сниться мені земля,

на якій лиш ночую!
Як мені небеса болять,
коли їх я не чую.
Як постав ув очах мій край,
наче стовп осіяний.
Каже: сина бери, карай,
Він для мене коханий.
Тож просторся, душе моя,
На чотири татами
і не кулься від нагая
і не крийся руками.

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі
на відстань справедливости), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмянний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди:
бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою —
наповнення. Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

Як моторошний сон — ці дні і ночі
пригнічують мене і додають
безмежних сил. Хоч силоміць ув очі
засилую сон! Привиддя постають —
спогадані, згорьовані, урочі,
з моїх артерій кров солону точать
і, як криваві зозулі, кують.
Не кукайте, криваві зозулі,
над бідною моєю головою,
коли віконце обснувало млою,

коли мені так тяжко без землі,
завислому у вертикальній трумні.
О, кружні кроки, скрадливі й безшумні!

Довкруг — обрізано жалі,
обтято голосіння.
Десь при вечірньому столі —
батьків моїх тужіння
згорьоване. О цій порі,
аж чорні од розлуки,
ридають наші матері,
заламуючи руки.
Ще наші біди замалі?
Ще наберись терпіння.
Довкруг — обрізано жалі,
обтято голосіння.

Немов нурець, що цілив просто в смерть,
але не влучив, бо, занадто прагнучи,
змістив бажанням вертикальний лет,
ачи гордливе небуття відтрутило,
чи в мить крутого самопочезання
він надто пильно стежив шлях утрат, —
лиш так його спотворило дерзання
тим виразом вибачливих жалів,
самодосад, стербленої волі
і отворами поглядів зчужілих,
що він навек лишився під собою
для пробування, нижчого за смерть.

У темінь сну занурюється шлях.
Все вище й вище засягають води
терпкого забуття. Все ближче край.
Дивлюся в порожнечу днів і літ —
і думаю: де та межа, котрою
вертається утрачена душа
у прапервні. У паділ тих розкошей,
які сурмили молоді літа.
Камо грядеші? Неслухняний крок
пізнав себе у цій ході невпинній,
а ти лише в його ступаєш слід.

І вужчає блаґенька смужка літ,
мов тінь твоя, що йде тобі назустріч
і врочить, врочить... Ось і заламалась
твоя дорога. Темінь. Прірва. Край.
Зайди за грань. Нам надто тяжко жити
непевністю. Межи. Напівступою,
як над собою винесений крок
задумався і скляк. Напівбажання,
на півваганні втяте. Гони меж
ховаються за пагорбом терпіння
і невидимі для зухвалих мет
простертости. О, що, коли б той край
пізнав дробинність нашу? Що б то стало —
горі — горою бути? Що б то нам
посовгнути — цѣ межигони часу,
пасматі межигони живоття,
коли змарнілі постаті снаги,
ці бурі пристрастей попопелілих
раптово окошилися на нас?
І хочеться сягнути за крайчасу,
за прапервні. І все почати знов.
Первослідом. О, що б то нам прямитись
поверненням у смерть. О, що б то йти
узгір'ям доли в верхогір'я крику,
яким прорвався тверді першотвір,
і збурих певність німоти і тліну!
О, ті нестерпні виходи за грань
привсюдности! О, ті наломи ляку,
ота зухвала згага самовтеч,
жага згоряння, спалення, авто-
дафе. Та паморозь терпінь
і вічна недоконаність дерзання,
рух руху руху. Те безмежжя сил,
розбурханих од молодого болю,
ті парури зусиль, та виднота
себявлєння, та оглухла прірва
обрушення і заступлєння за
видиму смерть, аби тороси муки
ліпили лона квітам. Ось ти є,
непевносте. Оце ти й є, дорого,
котра прожогом наvertsє нас
до серця серця, ув аорти шалу,
де безбережжя голубиний гуд.
Так обрїй замикає небо й землю.
Склепи ж повіки. Віщу таїну

спізнати серцем, духу не згубивши,
і кров, що рветься з голосних аорт,
погамувати, — мабуть, не під силу
нікому з нас...

Уже тоді, коли, пірнувши в ліс,
ти пив пожадно тугу підкарпатську,
востаннє причащаючись його
правікової чужости, що склиться
і не пускає ближче, вже тоді,
коли, сягнувши урвища стрімкого,
тримаючись окляклыми руками
за голе корневище, вже тоді,
посовгнувшись на глеюватих надовбах,
колючим тремом бралася нога
і терпло серце. Вже тоді, як вечір
плекав твою самотність феєричну
між постатями феєричних пройд
(п'їтьма убгала в жовті колби спогаду
похнюплені тягучі ліхтарі) —
передчуття біди в твій слід ступало
і начування бігло наперед.
Спаскуджене парсунами п'яниць,
розпусників, повій, заброд, ссавущих
і пришелепуватих землячків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гойдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баяндрасників,
волівши догодити всім і вся, —
яким війнуло холодом на мене
в цій вичужілій вітчизні, отут,
де край мені здавався серцем серця,
а стогін крові — обрїй знакував!
Уже тоді, коли твій рідний люд —
ці милі, грїшні, славні, чесні лица
зашелестїли, засичали разом
над головою в тебе, вже тоді,
коли в осонні дорогих околиць
ти чув тривожний безрух, а вода
здубїлими артеріями бігла,
на тебе коні мчали (він це, він! —
вкрай спантеличені казали здвиги,
і жовті пальці тицяли в твій бік),

будучина писала навмання
своє сьогодні вкрадене. Тоді вже,
коли останні строїлись святки
(Свят-вечір був, і коляда, і гамір
дитячої дзвінкої коляди),
ти чув про це. Коли незнаним Львовом
ішов наздогад, близячи свій час
(аж ось, аж ось, аж ось ти, мить прощання,
що обігнала зустріч), вже тоді,
коли, сподіючись щасливих зичень,
нас виглядали сонми хорих з клініки,
а урочистий вікопомний спів
був греблею для гомінких трамваїв
і перехожих спізнених, збагнув я:
це все — одне прощання понадмірне —
з Вітчизною, зі світом, із життям.

ЖАННА-БАТАЛЬЙОНЕРКА (IV)

Гео Шкурупій

XII

На волі

Чорна, масляниста поверхня Неві тихо плюскала об рівний граніт берегів. Прозоре й холодне повітря півночі наповнювало просвіти між мережаними кронштайнами мостів і ввесь простір над арками, вежами й банями соборів. Могутнім помахом кинувся Петроград до Фінської затоки й урочисто завмер, як останній рядок північної пісні.

Дивовижний прозорий туман млою став обгортати місто. В чорному костюмі стрункої дами на вулиці вийшла міська романтика. Сутеніло. В Неві між мостами ще зачепився останній промінь сонця, що зникло між будинками на заході, і червоною рибкою плюскався в воді. Ось рибка позолотіла й нарешті стала срібною. Сонце зникло зовсім, і на заході запалала пожежа, що від неї зайнялось і скло високих будинків.

На гранітовий парапет над рікою сперлася чорна постать людини. Трохи далі ще кілька постатів з виглядом самогубців схилилися над водою. Мостом глухо прогримів трамвай і постать в осінньому пальті одірвалася від парапету.

Знайоме нам обличчя Стефана Бойка мрійливо подивилося в бік мосту й потім задумливо спинилось на дзвіниці Петропавлівського собору.

Стефан Бойко стояв, спершись на парапет, і його охоплювала спокійна задумливість міста. Іноді йому в уяву проривався гуркіт і брязк фронту і його тіло ставало неймовірно легке — від почуття, що цей гуркіт лишився десь далеко. Його охоплювало почуття свободи, як охоплює людину, що допіру вийшла з в'язниці.

Він вільний, він може досхочу дихати цим холодним повітрям і дивитись на спокійну ходу людей. Звук од трамваю, що допіру пройшов мостом, несамохіть нагадав йому звук льоту гарматного набою й викликав за асоціацією картини фронту. Але струнка дзвіниця Петропавлівського собору своєю незайманою вічністю заспокоїла його, й він відчув цю вічність у самому собі.

У вухах йому ще бриніли далекі постріли фронту й голоси команд. Він ще нагадував учня, якому й уночі сняться суворі голоси вчителів. Але поволі ці спогади, що викликали страх, зникали, одвальновалися від нього, як шматки бруду від черевиків.

Він ніколи не забуде останнього жакливого випадку, коли вели його на розстріл. Знайомі обличчя товаришів, постаті його суддів, команда "плі" і раптом постріли після тієї команди, мабуть, усе життя хвилюватимуть його.

Після цього несподіваного розстрілу Голуб'ятнікова, він знайомими дорогами, що ними раніш розвозив накази, як ординарець, пробрався до тилу. Там було легше сховатися, ніж він навіть уявляв собі. Все було порушено революцією, все змішалось в розгاردіях поїздів, вагонів, солдатських частин, у галасливість мітингів, і ніхто не звернув уваги на солдата-втікача, бо таких солдатів було тисячі. Юнкерські загони, що ловили дезертирів, були іграшкою в порівнянні з поодинокими жандармами, які перед ними мали за обов'язок робити це. Лише в Петрограді Бойко одяг цивільне вбрання. Становище тут було таке напружене, що він міг, не боючись нічого, вільно розгулювати містом і навіть брати участь в новій змові проти уряду.

Події, що захопили його в Петрограді, затримували Бойка, хоч він уже й думав незабаром повернутись до Києва. Він знав, що революція збудила на Україні національний рух на всю широчінь, але від нових подій у Петрограді він чекав чогось, що кардинально вплине на весь дальший хід її.

Стефан Бойко блукав по Петрограду, мрійливо настроєний його палацами й чорними романтичними каналами, що збуджували в уяві похмурі картини убивств, змов і самогубств.

Він на кожному кроці відчував історичний зв'язок цього міста з своєю батьківщиною — веселою, соняшною Україною.

Спершись на гранітовий парапет Неви, він дивився на кам'яні муруги бастіони Петропавлівської фортеці, і невеселі думки про його прадідів ворушились йому в голову, збуджували неприємне почуття.

Тисячі запорожців лежать кістьми під важким гранітом цієї фортеці. Вільні сині степів, чії обличчя засмажені вітром Чорного моря, замордовані тут сифілітичними російськими царями. "Вікно в Європу" прорубали замордовані українці, що звикли тримати в своїх руках гострі шаблі й важкі пістолі. Бойкові приємно було відчувати, що історія жорстоко помстилась за вигнанців і каторжан — його батьків, братів і земляків. Місто Петроград було йому близьке й миле. Цими вулицями, що ходить він, колись ходив Шевченко й Костомаров. Сумніви й обурення роз'ятрували їхні серця, серце Бойка тепер радіє за них, воно повне вірадної помсти. Тепер він може ходити цим містом і глузувати з російських держиморд і українських запроданців, що запобігливо позмінляли свої прізвища.

Бойко повернувся спиною до Неви і став обличчям до палаців. Повз нього пройшла якась людина, зодягнена в чорну куртку, й

уважно поглянула на нього. Знайоме обличчя звернуло на себе увагу Бойка.

Людина раптом затримала кроки, підійшла до парапету і теж стала дивитись на Неву.

"Хтось знайомий, — подумав Бойко, — але хто?"

Поява цієї людини на мить одірвала Бойка від споглядання й міркувань, але незабаром його думки знов знайшли цікаву для себе тему.

Сонце зовсім зникло на заході, але в повітрі розлялось тьмяне світло, таке характерне для півночі. На мостах засяяли ліхтарі, на протилежному березі спалахнули вогники у вікнах будинків, і лише Петропавлівська фортеця чорним, муругим огромом придушила частину берега.

Скільки історичних спогадів викликав Петроград в уяві Бойка! Його суворі, стрункі проспекти зменшували вартість людини й збільшували вартість речей. Наче палаци, що оточували Бойка, були самоціллю й ніби історія існувала спеціально для них.

Бойко низав плечима й скинув з себе цей музейний настрій, як скидають набридливу комаху. Він знав, що тепер він може теж впливати на рух історії й усі ці палаци позбавити активності.

Теперішній уряд був за війну. Бойко розумів, що цей уряд зберігав інтереси підприємців і крамарів. Одне те, що цей уряд закликав до дальшої війни, примушувало Бойка ненавидіти його. Обмежувати себе національними демонстраціями українців у Петрограді Бойко не міг. Це його зовсім не задовольняло.

Він бачив війну. Вона випалила в ньому все те, що хвилювало його раніше. Гарматний вогонь спорожнив його від ідеалістики. Це вже був представник покоління, що бачило смерть на кожному кроці й що вже не могло повернутися до старої, усталеної ходи часу. Бойко прагнув роботи, яка б задовольнила його за всі переживання на фронті, за всі знущання й увесь жах. Навколо себе він уже бачив цю роботу — готування нових подій. Він відчував навколо себе нову революцію, що мала перенести фронти, на вулиці міст, на ці осяяні електрикою й шикарними вітринами проспекти.

Поглянувши в бік людини в чорній куртці, що здавалася йому знайомою, Бойко помітив, що людина підсунулася ближче і пильно оглядає його.

"Можливо, що він мене теж знає!" — подумав Бойко.

Бойко вже відпочив від фронту і його активна натура вже шукала роботи й безпеки.

Робота в українських комітетах, що до неї він деякий час приглядався, здавалася йому якоюсь несучасною. В ній не було рішучості й революційної войовничості, вона нагадувала демократичний сальон, де влаштовують вечори спогадів з минулої

історії. Йому також не подобався національний маскарад, демонстрація музейних одягів. Тут було більше романтики, ніж справжньої активності, що характеризувала б культуру європейця. Бойко шукав зв'язку з тими, що висували нові войовничі гасла проти уряду, проти війни і проти цілої кляси. Йому подобався той острах, що виникав на обличчях міщан, коли вони бачили прояви активності нової сили, рішучої й упертої.

Людина в чорній куртці весь час стежила за Бойком, вона старанно оглядала його з ніг до голови, силкуючись розглядіти обличчя. Це нарешті сильно зацікавило Бойка. В ньому прокинувся його нахил до пригод.

"Чого йому треба? — подумав Бойко. — У всякому разі це не жандар і не шпиг".

Бойко одійшов од парапету й повагом пройшов повз людину, що обернулася обличчям до нього, старанно його розглядаючи.

"Яке знайоме обличчя!" — пронизала Бойка цілковита переконаність, що він знає цю людину.

Бойко зробив ще два кроки, потім рішуче повернув і щільно підійшов до людини. Не могло бути ніякого сумніву, що він знає цю людину.

Деякий час вони уважно дивилися один на одного.

— Вибачте, ви здається Бойко?..

— А ви, ви — Кононов! — відповів трохи здивований Бойко.

Перед ним на мить спалахнула картина фронту й він пригадав солдата Кононова, що ще півроку тому пішов до двотижневої відпустки й більше не повернувся. Його вважали за дезертира й були переконані, що він загинув у лабетах жандарів.

Вони хвилинку потоптались на місці, не знаючи, з чого їм почати.

— Слово чести, ніяк не міг вас упізнати! — промовив Кононов. — Як змінює людину солдафонський одяг!..

— Ніколи б не повірив, що це ви! — сказав Бойко. — Вам здорово пощастило... Шкода, що вас не можуть бачити Зеленко або Торока!

— Хіба вони ще там?..

— Там...

І Бойко розповів Кононову про останні події на фронті. Наче живі встали йому в уяві близькі постаті його товаришів. Тепле почуття до них зворушило його, й він охоче згадував різні події, що з'єднали їх на все життя, хоч навіть і в спогадах. Тавро фронту було таке міцне, що й Кононов захопився спогадами. Їх, як алкоголь тягне до питва, потягнуло до фронту, до небезпеки, до оточення, що в ньому відчувався терпкий смак убивств, небезпеки і гострі пахощі солдатських чобіт. Їм стало навіть якось тоскно. Вони відчували себе одірваними від чогось, загубленими й нікому

непотрібними. Там лишилася їхня душа, їхні перші страшні переживання, дружба й молодість. Вони, ще молоді люди, відчували себе безмежно старими, ніби індуські мудреці. В них оселився якийсь фатальний спокій і байдужість до всього й ось лише ці спогади розворушили їх надзвичайно.

— Значить, Голуб'ятнікову капут! А ти пам'ятаєш, як нас трохи не з'їли пацюки?

— Ще б пак! Пам'ятаю. А ти пам'ятаєш, як ми діставали консерви?

— А ти пам'ятаєш?..

Вони непомітно для себе перейшли навіть на "ти". Вони знову були солдати, що під час відпочинку згадували різноманітні пригоди й оповідали їх до найменших дрібниць.

— Ти пам'ятаєш?..

Одного разу вони пішли в розвідку. Їм довелося йти полем, де перед цим була сильна атака. В одному місці, в ямі від набою вони наткнулися на надзвичайне видовисько. В ямі спокійно лежав солдат, підперши правою рукою голову й тримаючи в лівій згаслу люльку. Перше їхнє вражіння було, що вони надибали на свій секрет, але потім виявилось, що солдат був мертвий. Мертвяк так спокійно курив свою згаслу люльку, що їм стало моторошно. Він був убитий так раптово, так блискавично, що навіть не змінив своєї пози. Він відтворював легенду про запорожців.

— Пам'ятаєш?..

Це "пам'ятаєш" довгий час наповнювало їхню розмову. В ній увесь час пересипалися назви місць, атак, прізвища товаришів і військові терміни.

— А тепер?.. — спитав Бойко.

— Тепер... Я вже півроку тиняюсь без роботи. Війна до кінця! Хіба дезертиру можна працювати?.. Але це протягнеться не довго... Та ти сам, мабуть, краще знаєш!..

— На жаль, я ще ні з ким не зв'язався! — відповів Бойко. — Теж без діла тиняюся.

— Ну, для тебе роботи скільки хочеш! — сказав, посміхаючись, Кононов. — Я тебе влаштую хоч сьогодні. А мені доведеться почекати, поки дадуть рушницю... Ми їм покажемо, що таке війна!..

— Гарзд! — відповів Бойко й подивився на годинник. — Ти мене познайомиш!

— Що там знайомити, прийдеш та й усе! А тепер ходім десь вип'ємо.

— Я дуже шкодую, — відповів Бойко, — але я тут чекаю одну особу... В мене побачення!..

— Ха-ха, розумію! — посміхнувся Кононов. — Ти ж з фронту зовсім недавно. Я в перші дні просто кидався на жінок!.. Навіть

тепер, коли я зустрічаю жінку, мені здається, що в мене виростають крила.

— Вибач! Ми відсвяткуємо нашу зустріч іншим разом! — сказав Бойко, міцно стискаючи руку Кононову.

Вони умовились зустрітись на другий день. Кононов незабаром зник у тінях петроградського вечора.

Стефан Бойко справді мав зустрітись з Жанною Барк. Йому було дуже неприємно відмовитись од пропозиції Кононова, але він умовився з Жанною побачитись тут на надбережжі.

Сьогодні вдень він випадково зустрів її на Невському проспекті в компанії незнайомих йому панночок. Жанна була прекрасно вдягнена, і її подруги трохи здивовано й презирливо дивились на Бойка. Він не захотів іти до неї на приміщення й викликати до себе увагу її знайомих. З перших же слів могло виявитись, що він залишив фронт, а це могло призвести до небажаних наслідків або до прикрої сцени. Бойко розмовляв з Жанною лише з хвилину й умовився зустрітись з нею біля мостика через Зимову канавку.

Це найромантичніше місце Петрограду мало свою давню історію любовних пригод. Тут завжди зустрічались герої й героїні з романів російських клясиків. Тут зустрічались коханці з "Винової кралі" — Герман і Ліза, тут призначила побачення Жанна Стефану Бойкові, пам'ятаючи цю традицію і справді романтично ставлячись до цього міста, де в повітрі ніби назавжди лишилися пристрасні подихи й звуки гарячих поцілунків історичних коханців.

Бойко поволі пішов до Зимової канавки. Коло ґранітового парапету стояли самотні чорні постаті людей, або ж зустрічалися закохані парочки, що тулилися одна до одної на кам'яних лавочках надбережжя.

На мостку через Зимову канавку стояла якась дівчина в літньому пальті й дивилася в бік фортеці. Легкий вітер грався довгим кінцем її шовкового шарфу.

Бойко впізнав постать Жанни. Йому подобалось, що вона так простенько зодяглась, ніби дівчина, що вийшла на побачення з коханим матросом. Стефан тихо підійшов до неї збоку й, щільно ставши поруч з нею, сперся на бильце мостка.

— Ах, Стефане, це ви? — трохи злякано промовила Жанна від несподіванки. — Протє ви спізнались!

Жанна простягнула йому руку.

— Я допіру зустрів одного товариша, що був зі мною на фронті. Ввесь час несподівані зустрічі: удень ви, а тепер цей Кононов! Ви собі й уявити не можете, як це приємно! Наче я був увесь час хорий, а тепер встав з ліжка.

— Ви сильно змінилися, Бойко, ви погрубішали, покращали. Я,

мабуть, закохаюсь у вас. Ви такий чудовий, Стефане, такий славний!

Вона підійшла до вільної лави біля парасету й сіла на неї.

— Розкажіть, Стефане! Розкажіть все... Я знаю, це все дуже страшно...

Бойко, який міг з захопленням згадувати про життя на фронті з будь-яким солдатом, тепер розгубився. Що він міг розказати цій дівчині? Все одно вона нічого не зрозуміє й не відчує. Хіба можна шаблонними словами розповісти про весь той жах, що він пережив, це буде лише казка, якою лякають маленьких дітей, це буде лише розмова, яка тимчасову задовольнить цікавість. Хіба люди, що сиділи в тилу, можуть уявити собі сидіння в шанцах під гарматним огнем? І навіть ця дівчина, що так подобається йому, хіба вона не чужа йому тепер? У неї зовсім інша психіка й те, що може зворушити Бойка, зовсім не зворушить її.

— Що я можу вам розповісти? Ви ж знаєте, що Муславський вбитий, вбитий і Голуб'ятніков...

— Голуб'ятніков теж убитий? Ах, який жаль! — щиро промовила Жанна. — Він був такий ввічливий і такий симпатичний!..

— Так... Він загинув під час атаки! — сказав Бойко, не бажаючи говорити про справжню причину. — Він шов у перших лавах і йому набоєм одірвало голову.

— Яке нещастя! Треба буде написати Анні Миколаєвні. Бідна жінка, це ж її єдиний син!..

— Хіба в нього була матір? — здивовано спитав Бойко.

Йому стало неприємно, він ніколи навіть і не думав, що в Голуб'ятнікова могла бути матір. Але він згадав про дочку Муславського й почуття гніву зібгало його в грудку.

— Багато лишилось нещасних людей! — холодно промовив він. — Про що ж вам ще розказати? Про атаки, про сидіння в шанцах, про бруд? Все одно це буде для вас далеке й незрозуміле.

— Ні, я знаю все це! Я ж була на фронті! — проговорила Жанна.

— Ви були на фронті? — недовіжливо запитав Бойко. — Ви жартуєте.

— Ні, я була в жіночому батальйоні, і навіть ходила в атаку! Бойко, не ймучи віри, дивився на неї.

— Вночі фіолетові блискавки пронизують небо. Серце колотиться, наче хоче вистрибнути. Вибухи набоїв замкитрюють голову, а під ногами обсипається глина. Мені ще досі щоночі сняться крики і блискавки вибухів. А Франю поранили! — продовжувала Жанна.

— Хто це, Франя?..

— А, ви її не знаєте. Це для вас далеке й незрозуміле...

Бойко був вражений. Ця смілива дівчина дивувала його й він почував себе трохи ніяково за недовір'я.

— Ви, чоловіки, завжди пишаєтесь своїми вчинками. Фронт — це страховисько, але жінки теж можуть воювати. Чоловікам однаково страшно, як і жінкам!

Бойко взяв її теплу руку й притис до своїх вуст. Жанна другою рукою притягла його обличчя до себе.

— Жанно, я завжди мріяв про це! — видихнув з себе Бойко. — Ах, Жанно...

Вона міцно притулилась до нього й він відчув її тепле тіло. Бойко страшенно схвилювався. Досі його хвилював страх, а це хвилювання перевернуло в ньому все його ество, він відчував, як каламутиться в ньому кров. Жанна обійняла його за шию й міцно притиснулася своїм обличчям до його. Бойко задихнувся.

— Ти мій, Стефане, мій! Я тебе кохала ще в Києві, — шепотіла Жанна. — Я стримувала себе, обдурювала, але ти, лише ти й ніхто більше... Я...

— Ти, Жанно, ти...

— Ми...

— Яке щастя...

— Хтось іде, Стефане!..

— Чорт з ним! Хто мені перешкодить обіймати тебе, коли я дістався до тебе крізь набої гармат і кордони жандарів... Я...

— Ти, Стефане, ти...

Тихо плюскала Зимова канавка під арками Ермітажу й мостика. Зламані лінії арок і мостика утворювали глибокі тіні, чотирикутники й геометричні фігури, напоені романтикою й містикою. В цих тінях цілувались постаті Германа й Лізи, привид графині тихо кашляв у будці вартового, на панелі під аркою грали в карти привиди гусарів. Тіні, наче жінки в чорних кринолінах, повагом танцювали менуета. Чорне вино Зимової канавки іскрилось шампанським у промені самотнього ліхтаря.

Вартовий коло палацу необережно стукнув кількою рушниці й усе зникло.

Коханці націлувались. Германові знову спало на думку поставити на вину кралю. Божевільні думки відірвали одне від одного закоханих і їх потягла за собою неромантична тверезість.

— Стефане, кінчиться війна й ти будеш професор, ми...

— Я нічим не буду, Жанно...

Жанна остигла.

— Як? Революція вже скінчилась. Тобі, як революціонеру, вже нічого буде робити!

— Еге, я буду сидіти вдома, їсти гарячі пиріжки і влаштувати танцюльки... Ха-ха-ха!.. Чудачка ти, Жанно!

— А що ж, ви завжди думали робити змови і підкладати

бомби?..

Жанна ображено відсунулась від Бойка, як од чужої їй людини.

— Революція ще допіру починається. Хіба вона закінчилась, коли все знаходиться в тих же руках, що звикли лише спекулювати? Цю революцію робила буржуазія й інтелігенція, нову революцію робитимуть робітники. Ми припинимо війну й перенесемо її проти тих, хто її викликав! — сказав Бойко і наче хтів пом'якшити свою попередню різкість.

Жанна мовчала.

— Жанно, невже ти сердишся?

— У вас знову нові фантазії, пане Бойко!.. Ви тільки й можете знатися з різними темними людьми, що не понехтують чужим добром!

— Жанно!

— Я завжди вважала вас за порядну людину, революціонера, а ви...

— А, ви думали, що революціонери роблять лише нещасний вигляд і пишуть панночкам вірші? Або професорують і засідають у дворянському зібранні? Порядні люди! Ваші порядні люди — міщани й плутократи!

— Не будьте грубіяном, Бойко!..

— Жанно, невже ви образились? Це ж лише суперечка!

Бойко обійняв її і хтів притягнути до себе.

— Не будьте нахабою! — Жанна відштовхнула його і встала з лави.

— Жанно, чого це ви? — стурбовано спитав Бойко.

Жанна зробила кілька кроків і, вагаючись, зупинилась. Бойко поспішив до неї. Вона плакала.

— Я так кохала вас... Але яке розчарування! Вас хтось підмінив... Солдатська кампанія зіпсувала вас! Ви божевільний!... Ви говорите, як ці грабіжники... Я вас так довго чекала, а ви прийшли і, крім брутальних слів, що їх виголошує всяка наволоч, я від вас нічого не почувала!

— Невже ви гадали, що я повернусь з фронту піжоном? "

І Бойко знову зробив спробу заспокоїти її й помиритися з нею.

— Не чіпайте мене! — роздратовано відповіла Жанна, вже з просохлими очима.

— А, ви чекали героя, — роздратувався Бойко, — з хрестами й медалями! Чин унтерші подобався б вам? Все ж таки офіцерський.

Жанна знову схлипнула й, повернувшись, пішла від нього.

— От тобі й побачення! — майже вголос промовив він.

Розчарування й жаль, що так вийшло, охопили його. Але упертість і роздратованість були такі міцні, що він, стиснувши кулаки,

рішуче пішов у напрямку до Ермітажу.

Але Бойко незабаром охолонув. Чудовий вечір, оточений огромами суворих палаців, тіні й вогні міста збудили в ньому романтичні бажання.

"А що коли вона справді кохає мене?" — подумав Бойко.

Ріка плюскала під ним унизу і вабила до себе, гіпнотизувала. Дивовижна фантазія спалахнула йому в уяві. Йому здалося, що він почув крик і падіння людського тіла у воду.

Бойко зірвався з місця й кинувся назад.

— Жанно! — голосно крикнув він.

Злякавшись і засоромившись цього вигуку, він раптово спинився, а потім поволі пішов уздовж надбережжя.

Ніде нікого не було. Непомітно насунула ніч і надбережжя було безлюдне. Бойко підійшов до парапету й подивився на ріку. Вода жадібно лизала голий, шліфований граніт і, закручуючись у вирах, швидко бігла під бики мостів.

Неподалеку себе Бойко помітив якусь чорну постать, що зовсім перехилилась через парапет. Бойко підійшов ближче, але людина не ворушилась.

— Скажіть, допіру ніхто не кидався в ріку? — спитав Бойко. Людина здригнулася від несподіванки й повагом повернулася до Бойка. Вона мовчки деякий час дивилася на Стефана.

— Ні, — муруго відповіла вона, — але незабаром кинеться!..

Здивований тією відповіддю й роздратований на себе за свої фантазії, Бойко пішов з надбережжя. Нарешті з облудливою романтикою кохання було покінчено. Хай краще Жанна лишиться йому в уяві, як самогубця. Завтра він піде до Кононова й увійде в коло найромантичніших своєю реальністю людей. Завтра вони мають потрапи на світ.

XIII

Неможливий кінець

Тимчасовий уряд просив повідомити, що він поступає силі й здається. Зимовий палац взяли революційні частини солдатів, матросів і робітників. Гарматний обстріл з "Аврори" і Петропавлівської фортеці Зимового палацу припинився. Керенський утік автомобілем задалегідь і тепер влада перейшла до рук робітників.

Петроград пережив страшну, тривожну ніч, що її тривога передалась усій країні. Штурм палацу коштував життя багатьох людей, що їхня кров осіяла прапор Жовтневої перемоги.

Юнкери й офіцери, що не перейшли на бік революційного війська, втікали, ховаючись у нетрі Петрограду й перediaгуючись у цивільний одяг. Батальйонерки, що захищали Зимовий палац,

розбіглись і, мабуть, охоче знову одягли свої сукні, панчохи й черевички, щоб другого дня вже вітати нову владу. З жіночим військовим маскарадом було покінчено. Навряд, щоб хто з них жалкував, що розлучився з незручним солдатським одягом.

Бурхливу ніч пережила Жанна. Безглуздо-неорганізований опір, боягузлива метушня й тривожні чутки вкрай стомили її й вона, повернувшись додому, не роздягаючись, впала на ліжко.

Жанну душила лють і образа на неорганізоване бидло юнкерів. Вона лютувала, що так безглуздо кінчилась оборона палацу, й жахалась, коли думала про майбутнє Росії. Вона все ще вірила чуткам, що міста пограбує темна маса злочинців і грабіжників, що повиходять з в'язниць, і врешті країна опиниться в руках німців.

Жанна з одчаю ламала руки. На все велике приміщення, що в ньому вона жила з батьком, тепер вона була одна. Батько заздалегідь поїхав до Києва, а служниці десь повтікали. Жанні здавалось, що якась катастрофа охопила місто, і що все місто вимерло. В її кімнатах було тихо, наче весь будинок спорожнів.

Лежучи на ліжку, Жанна віддавалась невеселим тривожним думкам. Вона вишукувала найрізноманітніші й найнеможливіші способи, щоб врятувати країну. Про Бойка вона навіть не згадувала, він для неї вмер, не існував. Вона викинула з голови думку про нього. Він, що допомагав бунтівникам, був їй ненависний.

Вона не могла повірити, щоб усе військо перейшло на бік повстанців. Вона вірила у відданість козаків і диких дивізій, вона вірила також у симпатичного мужичка сибірського війська й вірила в силу інтелігентної молоді.

Кадети, гімназисти, юнкери зберуться й організуються знову. Це молоде покоління справжньої Росії захистить її від руїни і врятує від ганьби.

Можливо, що вони вже десь організуються під Петроградом, можливо, що там уже стоїть військо, яке розправиться з черню. Треба тікати до них! Звідти, з новими силами вони посунуть на Петроград і звільнять його від зрадників. Хіба вона одна так думає? Вже є, мабуть, безліч утікачів, що поволі сходяться до одного місця.

Жанна напружено думала, її тривожні думки поволі перепліталися з мріями й у мріях вона вже бачила себе серед переможців.

Треба перевдягтися й утікати до своїх.

Холодний осінній вітер з мрякою, що своєю вогкістю пронизувала до кісток і робила руки й обличчя мокрими, обхопив Жанну з усіх боків. Він немилосердно тріпав спідницю, обливав холодною водою плечі й різав різкими краплями очі. Морок, що в ньому туманними смугами й химерними чудовиськами клубочилась

мряка, оточував Жанну.

Провалюючись по коліна в грязюці, вона невідомою їй дорогою тікала з Петрограду.

Тут десь за Петроградом мали бути вірні військові частини, що врятують Росію, тут десь збиралась самовіддана молодь. Жанні було страшно й зимно йти безлюдною, невідомою дорогою, продиратись грязюкою крізь темряву й дощ, але вона йшла все далі й далі, напружуючи всі свої сили.

Вона боялась, що ось-ось її здоженуть, заарештують і знущатимуться з неї. Цей панічний страх підштовхував її й вона вже не йшла, а просто летіла чорним янголом, крізь тьму й бурхання крижаного вітру.

Вихорі вітру створювали з дощу й туману дивовижні фігури, що здоганяли її, простягали до неї довгі, потворні, крижані руки, силкуючись схопити її й повалити в багно. Вона викручувалась з них і летіла далі, провалюючись в ями й розбризкуючи брудні калюжі.

Крізь морок вона побачила, що там далеко на півдні палають ватри великого війська. Заграва від ватр червоними віхтями переплутувалась з дощем і мороком. Жанна поспішала туди. Там чекають на неї, там вона стане до лав бійців, і вони приступом візьмуть місто.

У-лю-лю... У-лю-лю...

Чула вона за собою гонитву. Чорні вершники на гарячих конях здоганяли її. Вона вже чула, як коні прожогом розбризкували грязюку, вона вже чула їхнє пирхання й гаряче дихання, що обпалювало їй спину. Жанна напружила всі свої сили й ще швидше полетіла до ватр на обрії, що вже здавались цілою пожежею.

Гонитва позаду вщупла.

Спереду був величезний військовий табір, з наметами, возами, кіньми, з чатовими і групами солдатів, що грілись коло вогню. Іскри від ватр химерно освітлювали намети і зброю. Здавалось, тут стоїть величезне середньовічне військо, що зібралось у хрестовий похід. Мево ватр поблискувало на шоломах, панцирах і мечях. Списи чорним лісом держали пронизували небо.

Так. Це було середньовічне лицарство, що чекало на свого ватажка — Жанну д'Арк.

Жанна поспішала до війська.

Вона минула чорну постать чатового, що куняв, спершись на рушницю. Він був у сірій шинелі, а на голові в нього був шолом з овальною кокардою російського війська, ноги були в гостроносих панцерних чоботах.

Жанна Барк сама перевтілилась. На ній була вже не сукня, а лицарський одяг, і лише на ногах чомусь були солдатські обмотки. Зараз же підведуть їй білого, крилатого коня, і вона на

чолі всього війська вдарить на Петроград. Вона врятує Росію.

Але коли Жанна підійшла ближче до ватр, її охопило розчарування. Вона знову відчула, що вона слабенька жінка, в чорній мокрій сукні й з гарячою помстою в серці. Військовий табір, що був перед нею, не був табір середньовічного лицарства, це була банда козаків, що вже пронюхала можливість пограбувати.

Один з козаків, що відійшов од ватри, наткнувся в темряві на Жанну. Він злякано спинився, оглядаючи її.

— Хлопці, баба! — закричав він, схопивши Жанну за руку й тягнувши її до огнища.

Козаки схопились з своїх місць і з криками оточили її, дивлячись на неї, як на якесь чудо.

— Справді баба!..

— А яка красуня!..

— Держи її, Охрименко, бо втіче!..

Жанна стояла мовчки, тремтючи від холоду й страху. Грубі й дикі обличчя козаків танцювали їй перед очима, як танцює полум'я в багатті. Жанна поточилась од хвилювання й утоми. Один з козаків підтримав її, схопивши в свої ведмежі обійми.

Жанна прийшла до пам'яті й відштовхнула його.

— Що, кусається? — засміялись козаки.

— Ти поцілуй панночці ручку! Ведмідь!

Другий козак схопив Жанну, силкуючись поцілувати її в обличчя. Жанна закричала від огиди й нігтями впилась в козакове обличчя.

— Ха-ха! Ти її ось так ніжно, під грудки.

Новий козак обійняв Жанну. Вона видерлась від нього і, ставши в освітлене ватрою місце, закричала...

— Солдати, сором вам! Росія гине в лабетях варварів! Я прийшла, щоб повести вас у бій проти них. Солдати!..

— Агітаторка! — сказав один з козаків. — Дивись но, це ж агітаторка.

— Більшовицька сука!..

— Вона прийшла сюди баламутити козаків!..

Козаки зловісним колом оточили її з цікавістю й загрозово поглядали на неї.

— Я не більшовичка, я своя!.. Ваша. Я прийшла, щоб... Ми разом врятуємо Росію.

Козаки похмуро дивились на неї й слухали її вигуки, як слухають юродиву.

— Прикидається, стерво!..

— Ми тобі покажемо Францію!..

Озвірілі обличчя під круглими кубанськими шапками посунули на неї. Хтось із козаків ударив її й вона впала в мокру землю.

— Не бий! — сказав якийсь козак, розштовхуючи інших: — Ми краще пограємося з нею.

І він під озвірілими й жадібними поглядами козаків став розцібувати очкура, схилившись над дівчиною.

Напружуючи останні сили, Жанна видерлась з-під нього й кинулась у бік, ставши край багаття.

Все помутнішало їй перед очима. Вона знову побачила себе в лицарському одязі Жанни д'Арк, але цей одяг був подертий і пошматований, він ганчірками звисав з неї. Навколо стояла велика юрба, що вигукувала прокльони.

— Вона відьма! — кричали з юрби.

— Агітаторка!

— Спалити її!..

— Більшовицька сука!..

— Не чіпайте її! Вона свята...

— Ми краще пограємось з нею! — вигукував басом якийсь поміркований голос.

Під крики й прокльони юрби Жанна сама гордо вступила в багаття. Огонь лизнув її й умить сукня спалахнула на неї, попикши руки й обличчя.

— Прокляття вам! — закричала Жанна, підійнявши вгору руки й загрожуючи ними. — Прокляття!.. Ви боягузи й зрадники!.. Російська наволоч!..

— Що вона там верзе?.. — кричали в юрбі.

— Паліть її!..

— Підкладіть соломи!..

Огонь охопив волосся Жанни й воно спалахнуло ракетною, відкривши голий череп.

— Хай тепер поагітує! — сміялись в юрбі.

Огонь роздратованим полум'ям підскачов угору й Жанна запалала, як смолоскип. Вона з жахливим криком, що пронизав усю юрбу, впала в багаття, розкидуючи іскри й жарини.

Важкий задушливий дим цілим стовбом підійнявся до неба.

З криком на вустах Жанна прокинулась і прожогом зірвалася з ліжка. Коло неї стояла покоївка, що будила її. В кімнаті був сірий, осінній день.

— Як це ви так спали, не роздягнувшись? — спитала покоївка.

Жанна ніяк не могла прийти до пам'яті від страшного сну.

— Ні, це неможливо! — нарешті промовила вона.

Перевдягнувшись і нашвидку зібравши речі, вона разом з покоївкою зникла в широких просторах країни, що палала в багатті революції.

XIV

Привиди

Осінь у Києві — це примхлива вигадка естетів, бо ти відчуваєш, що живеш лише в краєвидах сезаністів, а не в звичайному, реальному місті. Що може бути кращого за Київ, з його чудовими вулицями, парками й будівлями? Тим, хто кохається на старовині й пейзажах, це місто є фантастичний скарб, фантастичніший за скарби Мазепи.

Це місто має таку барвисту історію, якої, мабуть, не мало жадне місто в світі. Його історія насичена війнами, руїною й будівництвом. Примхливий витвір старовинного ювілера не міг би бути кращий за це місто. І ніяка вигадка романіста не могла б вигадати подій, що їх пережив Київ.

Пам'ятники старовини аж надто цікаво переплелися в ньому з новими винаходами й фабриками. Вигляд фанікулера на Володимирській гірці зовсім не заважає вигляду Андріївської церкви, і димарі фабрик зовсім не порушують вечірньої гармонії огнів Подолу. Навпаки, трамвай, що мчить Хрещатим яром, і суворий Арсенал, що підступив до стрункої дзвіниці й мережаних верхівок Лаври, лише поглиблюють екзотику й романтику Києва.

На тлі облудливого вечора, що пронизаний електричними кру-[в оригіналі пропущено текст — Ред.] часних галасливих вулиць старанно сперечається металевий голос радіо, що передає фокстрот, з голосами лірників і кобзарів, які співають пісень про Морозенка й Байду. Тінь святково вдягненого в коштовний жупан козака, що вийшов із пісні, гуляє вулицями й зачаровано слухає металеві радіоповідомлення про революції і страйки робітників.

Справжній киянин відчуває себе нещасним вигнанцем у будь-якому іншому найкращому місті.

Стефан Бойко, хоч і не був художник і не був аматор старовини, дуже любив Київ. Після всіх бурхливих подій громадянської війни, Бойко все ж таки спинився в Києві і працював тут на відповідальній роботі. Місто, за своєю історичною традицією, після війни й руїн знову захопилося будівництвом.

Революціонерам і після громадянської війни знайшлася робота. Треба було поліпшувати господарство, будувати й змащинувати Україну, боротися з рештками тенденцій колонізаторів і підвищувати свідомість мас.

Безліч нових обов'язків, нових ідей і завдань наповнювали Бойкові дні.

Хвилинами відпочинку, або в коротких перервах між роботою, Бойко часто відчував на собі тягар спогадів про минулі зустрічі й знайомства. Осінь, що позолотила листя каштанів, відкрила руду-

ватими черепками стежки парків і тротуари вулиць, збудила в нього нові бажання, що їх принесла мирна робота й насичений творчими переживаннями спокійний час. Бойко тепер мав час і на особисте.

Заводи й фабрики, що посіли околиці міста, старанно пропустили крізь колеса машин свій робочий день. Після роботи відбувалися збори й мітинги, де обговорювали й обмірковували все, що входило в життя країни. На одні з таких зборів Бойко їхав трамваем вздовж Шевченківського бульвару, що простягнувся геть з одного кінця міста в другий.

Під ритмічне похитування вагону, Бойко обмірковував зміст своєї доповіді й навіть трохи хвилювався, боючись, що щонебудь пропустить, або щонебудь у доповіді буде невдале.

На базарній площі вагон спинився, галаслива й рухлива публіка почала займати місця й перетяла Бойкові стрункий плин думок, що він їх мав зараз оголосити на зборах. Трохи незадоволений з цього, Бойко поглянув у вікно вагону.

Його байдужий погляд чомусь спинився на постаті жінки, що стояла спиною до нього в базарній юрбі. Деякий час погляд Бойка байдуже фіксував постать цієї жінки, але раптом в ньому спалахнув вогник приємного здивовання.

— Не може бути! — прошепотів Бойко, і аж підвівся з місця.

Не могло бути ніяких сумнівів. Це була добре знайома йому постать Жанни. Бойко швидко вийшов з вагону, що вже рушив далі. У Бойка ще був час, він міг іншим вагоном вчасно прибути на заводські збори.

Він був схвильований, адже він так давно не бачив Жанни. Минуло стільки часу й відбулося стільки подій, і за весь цей час він жадного разу не бачив її. Останній спогад, що зв'язував його з нею, був чудовий вечір над Невою в Петрограді. Якесь тъмяне почуття, ще й досі приваблювало його до неї.

Жінка, що її постать він бачив у натовпі, безперечно була Жанна. Він, не вагаючись, знову відшукав її у натовпі. Вона стояла до нього спиною.

— Жанно! — несамохіть промовив Бойко й підійшов до неї.

Жінка поволі обернулась і байдуже подивилась на Бойка. Він же приголомшено застиг у своєму останньому радісному рухові.

Це була зовсім не Жанна.

Це була облудлива подібність. Обличчя жінки було пом'яте й закрубіле, з рештками деформованих рис минулої аристократичності. Це була якась колишня аристократка або інтелігентка, що лишилась після революційних переворотів. Це була аристократка, яка торгувала старим дрантям, що лишилось їй у спадщину з часів панування. Це була сучасна інтелігентка-торговка, ханжа з презирливо стиснутими, висохлими й збляк-

лими вустами.

Жінка простягнула Бойкові срібний портсигар, гадаючи, що він цікавиться її барахлом.

— Це закордонний! — велично промовила вона.

Приголомшений цією несподіванкою, Бойко мовчки повернувся і пішов назад до трамвайної зупинки.

Він був страшенно роздратований на себе. Яке безглуздя, яка дурна фантазія! Двійник, привид Жанни!..

Бойко важко замислився.

”Невже його Жанна могла стати такою?..”

Робочий день у Києві спокійний. В ньому нема столичної метушні. Рух на вулицях повільний. Люди йдуть повагом, не поспішаючи. Проїде автомобіль або трамвай, важко прогукане автобус, але в їхньому рухові якась розмірена пляновість.

Установи працюють зосередковано й тихо, хатні революції й чвари, що відбуваються в них, не виходять за межі стін.

Бог головбух і бог начканц засідають серед соннів рахівників, конторників і друкарниць, віддаючи непохитні накази. Шарудять папери, цокають рахівниці й скриплять пера, а за вікнами ясним соняшним днем посміхається осінь, що її заносить до свого баянсу лише рахівник — історія.

Контори трестів пухнуть од цифр і арміями чисел командує Держплан. Робота є, роботи багато й революція не зупиняє своєї ходи.

Кожний рахівник — боєць й кожна друкарниця — маркитанка у величезній армії, що йде в похід за добробут країни.

Стефан Бойко інакше й не сприймає це все, як боротьбу за дальший хід революції.

Ось він іде Хрещатиком, міцно тримаючи під пахвою портфель. Він обмірковує важливу справу, що має розв'язати її з головою одного з трестів. Тисячі думок наповняють його мозок і він майже зовсім не помічає вітрин, вивісок, людей і візників, йому ніколи, він заклопотаний працею, а день урешті такий малий, що не вмістишь в ньому навіть з одним портфелем.

Бойко непомітно для себе підходить до будинку треста й, не зупиняючись, підіймається сходами на третій поверх. Лише тут охоплює його задишка й він помічає, що стоїть біля входу до контори.

Трохи віддихавшись, він входить до приміщення. Перед ним відкривається знайома йому картина. В кімнаті, наповненій столами й шафами, низько схилилися люди над паперами й товстими книгами. Відвідувачі вештаються в коритарах і розмовляють тихо, боючись голосною розмовою порушити хід праці. Ось у кутку конторниці нишком фліртує з рахівником чи діловодом і лише несподіваний дзвоник телефону втручається в

інтимну таємницю їхньої розмови.

Все це таке знайоме, що Бойко вже не помічає деталей. Просто це все контора-машина, що перетравлює цифри, листи, протоколи, папери.

Проходячи повз кімнати різноманітних відділів, Бойко несамохіть подивився в розчинені двері одної з них.

Сховавшись за великим "Ундервудом", там сиділа друкарниця і переписувала папери. Бойкові раптово впала в очі її стрижена, руда зачіска. Мідяне, кучеряве волосся розсипалось над машинкою.

Напрочуд знайома зачіска і лінія голови затримали Бойка.

"Це голова Жанни, — подумав Бойко, — її плечі. Невже це вона?"

Він зайшов до кімнати. Машиністка одірвалася од машинки й подивилася на нього. Розчарування знову наповнило Бойка.

Це була зовсім не Жанна.

Це була друкарниця, панночка з установи, принада сентиментального зава. Червоні пофарбовані вуста, напудрований носик і очі з підведеними віями. Бездушна й порожня істота в коротенькій спідничці й лякованих черевичках. Неприємний витвір закордонної моди, що поруч з ним новенький закордонний Ундервуд був напоений раціональною красою й будівничим змістом. Це була традиційна панночка контори, представниця частини суспільства, що для нього ані новий побут, ані будівництво не були стимулом до зміни психіки.

— Де кабінет голови? — спитав Бойко.

— Там! — махнула рукою у простір друкарниця, витягла з ридикюля пудру й почала старанно пудрувати свій нехитрий носик.

Бойко відійшов од неї. Дивне почуття образи за людину охопило його. Бездушна машинка, що не може мислити, сплелася йому в уяві з друкарницею й з мідним кучерявим волоссям Жанни.

"Невже його Жанна могла бути такою ж?.."

Увечорі, коли Київ починає згадувати свою старовину піснями кобзарів, юрби людей, що відпочивають од денної роботи, наповнюють вулиці.

На майдані перед Софією, що в вечірньому присмерку туманіє маревом давнини, Богдан Хмельницький на своєму баскому скакуні провадить гарячий мітинг з тінями козацьких полків. І чути, як тихо гудуть мідяними голосами дзвони, що їх розгойдує невидима рука вітру.

Часто молодь наповнює стрункими лавами цей майдан, і тоді шум прапорів, що ними грає вітер, бадьорі марші оркестрів і крики величезної юрби тривожать тихий вечір і вікову урочистість Софії. Молодь запалює ракети й різнобарвні вогні з вибухами й рвучким

шипінням прорізають небо, на мить освітлюючи золоті бані веж і розсипаючись снопами іскор. Так молодь висловлює свій безтурботний протест проти темряви, що заховалась у вітварях церков і проти гнусавих попівських голосів, що пацюковим вереском просотується крізь щілини середньовічних стін.

Ракети бомбардують собор і, коли молодь стомлюється від свого завзяття, бадьорости й веселощів, коли остання ракета вогневим гейзером розбризкається серед високих хрестів собору, на дзвіницю вилазить вкрай роздратований мніх і починає розгойдувати важке бовкало найбільшого дзвону.

І перший удар дзвону звучить, як вибух гармати, він вібує й гуде віковим стогоном. В руках роздратованого мніха голос дзвону заглушає галас на майдані, і трохи здивована й вражена молодь деякий час тривожно прислухається до голосу віків.

Бойко любив такими вечорами блукати по вулицях міста й дивитись на те, як змагається молода сучасність із старою минувиною.

Удари барабанів, марші оркестрів, бадьорі вигуки і чітка хода струнких лав молоді наповнювали його життерадістю й зухвалим завзяттям, як будь-якого з цих хлопців, що несли смолоскипи й вигукували здоровими голосами.

Бойко зупинився край тротуару й став дивитись на лави молоді, що проходила вулицею. Він ненароком поглянув праворуч од себе й помітив, що близько нього стоїть розкішно вдягнена жінка, у шовковій сукні, у наймоднішому капелюсі й з низкою перлів на шиї.

Постать жінки дуже нагадувала міцну, здорову постать Жанни. Знайомі пахощі, що раніше так зворушували Бойка, линули від неї.

Бойко затремтів од несподіванки. Звиклий до того, що Жанна завжди добре одягалась, Бойко ані крихти не сумнівався, що це вона. Він уже хотів заговорити з нею, коли жінка сама поглянула на нього.

Ні, це не була Жанна.

Скам'янілий Бойко, що вчасно стримав себе від необережних слів, розчаровано дивився на цю жінку. Вона напрочуд була подібна до Жанни, але разом з тим в ній було безліч рис, що заперечували цю подібність.

Це була закохана в себе й у свій добробут дама. Вульгарний вираз тупого обличчя викривав у ній представницю нової буржуазії. Некультурне й хамське ество дуже помітно випирало з зовнішнього лоску. Презирлива, одгодована дебелисть кричала про її хамське походження. Крамарську вдачу ніяк не могла заховати так легко набута коштовною сукнею удавана аристократичність. Це була аристократичність з королівської псарні. Ця жінка у

свідомої людини могла викликати лише роздратовання.

Бойко іронічно посміхнувся, дивлячись на зусилля цієї жінки зробити шляхетний рух. Так в оперетках утриманки відповідальних шахраїв і розтратників грають графинь.

Бойко одвернувся від цієї жінки й мрійливо задивився на рухливу масу молоді.

"Чи могла Жанна Барк стати такою?.."

Задушний вечір був насичений галасом і гарячими тілами людей. Похід молоді поволі посувався до площі біля Софії, де мав відбутися карнавал з черговим ракетним бомбардуванням.

В лавах повагом проїздили вантажні автомобілі, наповнені хлопцями й дівчатами в карнавальних машкарах.

Якийсь хлопець, що одяг чалму й опереткову бороду арабського шейха, увесь час своїми дотепами змішив юрбу. На одному з автомобілів на голій дошці сидів капіталіст у блискучому циліндрі й задоволено перебирав пальцями на гомеричному череві. Розкуйовджений мніх, весело посміхаючись молодим обличчям з-під сивої бороди, величезним хрестом хрестив юрбу. Якась старушенція, що стояла близько Бойка, почала сердито відпльовуватись, але коли вона побачила сміхотворного рабина в довгих пейзах і чорній ярмулці, що танцював на площадці грузовика, заклавши великі пальці рук за підтяжки, то вже зовсім задоволено посміхнулася.

Бойко з великою охотою спостерігав всі ці сценки. Задушливий вечір викликав у нього спрагу. Він оглянувся й побачив поблизу пивницю. Двері пивниці були відчинені й фокстротну музику, що виривалася звідти, одразу приглушували войовничі звуки сурм, бій барабанів і крики молоді.

Стефан зайшов до пивниці й замовив пляшку пива. У пивниці було накурено й неприємно. Сувої тютюнового курева висіли в повітрі й неприємні пахощі алкогольного перегару забивали подих.

У пивниці було п'яно й галасливо. Розплескуючи пиво на брудні столики, відвідувачі розважались.

У себе за спиною Бойко почув веселий, голосний сміх жінки. Цей сміх був такий знайомий, що Бойко аж зіщулився й примружив очі. Це безперечно був сміх Жанни. Так сміялася вона завжди з дотепів Муславського. Бойко прислухався до цього сміху і йому в уяві вставала постать Жанни, веселої, розумної дівчини, що була витвором його почуттів. Він навіть боявся обернутись, щоб не порушити того зачарування, що охоплювало його від звуків цього веселого й здорового сміху. Він також боявся, що його знову чекає розчарування. Але сміх жінки за спиною Бойка так принадно звучав для нього, що він несамохіть обернувся.

Здивовання його було неймовірне.

Це була вона — Жанна Барк. Жанна.

Вона сиділа в компанії п'яних чоловіків і весело сміялась од якихось п'яних брутальних дотепів. У неї був розхристаний, п'яний вигляд проститутки.

Бойко завмер од несподіванки й жаху. Йому помутніло в очах і він не бачив нічого, крім її обличчя, що цинічно сміялось, розплескуючи сміх, як гірке пиво. Бойко взяв до рук свої нерви й став оглядати цю жінку. Безперечно це була ще молода проститутка, але вже з помітними тінями й плямами венеричної хвороби.

Гіркота й образа охопили Бойка, йому стало до болю прикро, що він знову помилився. Недопивши пива й розплатившись з кельнером, він негайно вийшов з пивної. Йому було образливо, що якусь повію він прийняв за Жанну.

На вулиці задушний вечір після пивної здався йому прохолодним і свіжим, як кринична вода. Він вільно дихнув свіжим повітрям й одмахнувся від настирливих думок.

"Ні, його Жанна не може бути такою!.."

Бойко пішов вулицею в напрямку до площі, куди посувались веселі лави молоді. Його знову охопив бадьорим почуттям цей вечір, марші оркестрів і бій барабанів. І він несамохіть ішов у ногу з лавами, під ритмічні такти пісень і музики.

Раптом хтось несподівано потяг його за рукав.

Бойко оглянувся й радісна посмішка запалала йому на обличчі. Перед ним стояла струнка сімнадцятилітня дівчина й дивилась на нього веселими блискучими очима. Це була знайома йому комсомолка, в червоній хусточці й з такими блискучими очима, що, дивлячись в них, хотілось радісно сміятись і голосно гукати, як гукають ці молоді хлопці, що йдуть у лавах.

— Ходімте разом з нами! — потягнула вона Бойка в лави молоді.

Бойко весело приєднався до лав і як будь-який хлопчака співав пісень й голосно перегукувався з карнавальними шейхами й капіталістами.

Війна, що принесла одні розчарування й голодне животіння поколінню його вимушених західних ворогів, принесла йому революцію, яку він допоміг довести до кінця, творчу працю, блискучі очі цієї дівчинки й другу молодість.

З ЛЮПОЮ ЛІТЕРАТУРНОГО ДЕТЕКТИВА НАД «СЛОВОМ О ПОЛКУ ІГОРЕВІ»

Святослав Гординський

Ця стаття розповідає про авторські дослідження знаменитої пам'ятки нашого середньовіччя — *Слова о полку Ігореві*, про його спостереження, пошуки, знахідки і сумніви, завданням яких було причинитися до ще кращого зрозуміння твору і його великої, своєрідної поезії. Ми бо стоїмо перед чудовим твором, унікальним у світовій літературі не тільки своїми мистецькими вартостями, а й тим, що цей твір справді чудом зберігся в єдиному, пізніше загубленому примірнику, який одначе був своєчасно виданий. Без цього твору ми не могли б мати взагалі ніякого поняття про нашу поезію княжої доби, яка створила знамениті пам'ятники релігійної й історичної літератури, але не зафіксувала в писаній літературі народної творчости та близької до неї дружинної поезії. З різних залишків і натяків у народній поезії, особливо обрядовій, яку було записано пізніше, можна було вловити дуже далекий відгомін якоїсь старої поезії. Але що це могло бути ми ніколи не збагнули б без *Слова о полку Ігореві*. В такій пустці ця поема виблискує як досконала завершена будова, справжній собор високої, надхненної поезії, що немає собі рівного на своєму ґрунті, але зрозуміла на загальному тлі світової літератури з такими її шедеврами, як *Пісня про Ролянда*, *Пісня про Нібелюнгів* чи скандинавські саги.

І це тим дивніше, що наша поема своїм розміром невелика, налічує не більше 800 слів, які, очевидно, чергуються і повторяються в різних варіаціях. Роз'яснювання різних незрозумілих місць поеми стало справою не тільки філологічних дослідників, а й загальнолюдського зацікавлення, бо кожне нове відкриття збагачує нашу свідомість, відкриваючи ті підземні джерела і струми, що сягають до первісних глибин нашого буття. Ми несподівано відкриваємо, що наші сьогочасні думки, ідеї, поривання, бажання, вся безконечно багата скаля чисто людських почуттів є віддзеркаленням того, чим жили і як мислили наші предки 30-40 поколінь тому. Отже, дослідження нашої поеми є своєрідною душевною археологією, де навіть кілька камінців чи черепків спроможні відтворити не раз грандіозні образи минулого.

Можна сміливо сказати, що небагато знайдеться творів нашого минулого, в яких проблему існування людини старої Русі-України було б поставлено так гостро. Наш український су-

часник знаходить у *Слові о полку* ті самі почування ненастанної життєвої загрози від стихійних і сліпих сил на тому одвічному бойовищі, яким є межа Європи й Азії, ту саму тривогу і безпорадність, і водночас ті самі героїчні намагання вирватися з зачарованого кола українського фатуму. В *Слові о полку* з неймовірною силою висловлений крик болю не тільки для його сучасників, але й для майбутнього, а значить, і для нас. І коли ми сьогодні в західній пресі й літературі не раз потрапляємо на легковажне ставлення до, наприклад, героїзму Ролянда або кпини з вірності Нібелюнгів, як до вартостей давноминулої доби, непридатних сьогочасній людині, для нас *Слово о полку Ігореві* надалі залишається винятково актуальним твором, дзеркалом нашої душі вчора й сьогодні.

Ось чому таким важливим є знаходити справжнє значення кожного вислову нашої поеми, яка на своєму історичному тлі повна поетичних образів, алегорій, алюзій, тонкої гри найрізноманітніших нюансів почуттів, переданих словами, що спроможні висловити з максимальною точністю потрібну думку й почуття, що їх 800 років тому мало якесь слово в сучасників тієї доби.

У дослідженні таких важливих творів літератури як *Слово о полку* праця йде двома шляхами: один — це студія самого твору з усіх можливих поглядів, другий — це критичне ознайомлення з літературою, яку той твір викликав. Це останнє дає невичерпне джерело обміну думок, спостережень, ідей, погоджень і непогоджень, бо кожен дослідник у якійсь мірі розкриває свій інтелектуальний багаж і дає змогу ритися в ньому й оцінювати все власними критеріями в співставленні з чужими. Кожен дослідник має змогу прикласти до всього власну вимірвальну стрічку і перевірити не тільки те, що якийсь автор конкретно дав, а й те, чого він не дав: не знав, не доглянув, недооцінив, не так, як слід, зрозумів, зробив помилкові висновки або просто висунув свої власні необґрунтовані теорії. Знову ж таки, там, де погляди бувають засадничо правильні, дуже часто виринає проблема їхньої інтерпретації, уточнення, доповнення, іншого формулювання питання. Все це творить широкий світ, у якому курсують дирижаблі й ракети людського критичного розуму, завжди спраглого знайти єдиний остаточний і безпомильний висновок, що витримує випробування будь-якої критики з будь-яких позицій.

Ці й подібні думки спадають на ум, коли перспективно поглянути на дотеперішні дослідження *Слова о полку Ігореві*. Після появи поеми друком 1800 року дослідники вважали, що в ній є до двохсот малозрозумілих або й зовсім незрозумілих місць. Насьогодні ця кількість зменшилася до якогось десятка справді "темних" місць, які не піддаються жадному задовільному в'ясненню. Ті темні місця виникли не тільки з вини редакторів пер-

шого видання, які могли мати труднощі з відчитанням рукопису, в якому всі слова були написані суцільно без розділів, а й з вини попередніх переписувачів поеми. Бо вистачило пропустити одне-два слова, щоб безнадійно заплутати текст. Серед тих темних, або особливо злосливих місць, що зганяють сон з очей усім дослідникам *Слова*, я згадаю три (всі цитати за першим виданням):

Свистъ звѣринъ вѣ стазби; дивъ кличетъ врѣху древа... Різні дослідники пропонували розуміти це місце як "свист встав близь". З цим значенням подає це місце Л. Махновець у своєму прозовому перекладі поеми.¹ Інші перекладачі розуміють це місце, як "звірину в стаї збив свист". З цим значенням дали свої переклади М. Чернявський (1907) і М. Рильський (1939). В. Перетц пропонував у 1926 році розуміти це місце, як "свист звіриний встав; збився див, кличе зверху дерева".² Я тримався цього тлумачення в своєму (прозовому) перекладі поеми.³ Але це місце далі викликає сумнів своїм значенням. До того ж, неясно, чий це свист. Ще бо О. Потєбня звернув увагу на те, що в степах є тільки малі ховрахи чи байбаки, які під час тривоги самі ховаються в нори й сидять тихо...

Нижче подається інше місце, що вважається найтвердішим горіхом: Київський князь Святослав розповідає боярам свій сон: ... *врани възграяху, у Пльсьнска на болони бѣша дѣбрь Кисаню, и не сошлю къ синему морю*. Василь Щурат розповідав мені, що ще перед виданням свого перекладу *Слова* 1907 року він спеціально їздив до Пліснеська шукати тієї дебри Кисані; тих дебр там є кілька, але про "Кисань" селяни самі знають тільки з *Слова*... Археолог Ярослав Пастернак, який розкопував пліснеське городище, міг мені тільки сказати, що така дєбра біля городища справді існує, але чи вона була "Кисаню", того й годі довести. Київський дослідник М. Шарлемань теж думав, що ніякого Пліснеська в поемі немає. Це було радше урочище Пліске на київському Подолі, де колись була річка Киянка, себто Киянка могла бути Кисаню. Ще інші дослідники відкидають назву "Кисань" і читають "дєбрьські сани", які могли бути зв'язані з похоронними саньми, на яких тоді везли покійників. Але "сани" можна розуміти теж як "сані", бо старе "сань" значить "змій". Цього погляду тримався Перетц. Отже, маємо чотири тлумачення, кожне з яких можна по-

1. Леонід Махновець, *Слово о полку Ігореві та його поетичні переклади і переспіви* (Київ: "Наукова думка", 1967), стор. 101. Усі згадані в моїй статті переклади подаються за цим виданням без окремих посилань.

2. Акад. Володимир Перетц, *Слово о полку Ігоревім, пам'ятка феодальної України-Руси XII віку* (У Києві, 1926).

3. *Слово о полку Ігореві*, за редакцією С. Гординського (Філяделфія: в-во "Київ", 1950), стор. 31.

своєму довести і так само заперечити.

Рекъ Боянь и ходы на Святъславля, пѣтворца стараго времени Ярославля Ольгава Коганя хоти: тяжко ти головы... Ця ломиголовка перекладається завжди навмання. Це місце настільки спотворене, що годі дібрати глузду в складі слів і неможливо теж знайти якийсь історичне пояснення. Одні перекладачі пропонують читати "и ходы на" як "і до сина", себто ще перед сином Святослава — Ігорем, інші "походи Святослава". Цього тлумачення тримався Махновець. З другого боку, Перетц запропонував розуміти "ходы на" як "Ходина", що мав би бути другим, побіч Бояна, співцем. Це також догадка, яку, проте, прийняли деякі російські перекладачі, в тому числі, Д. Ліхачов. Хоч поетичні римовані переспіви дозволяють чималу вільність, наші давніші перекладачі понаписували тут нісенітниця, варті спотвореного тексту (Руданський, Щурат, Чернявський та інші). Беручи до уваги те, що автор *Слова* бажав пристосувати стару приповідку Бояна до часів Ігоря, я намагався внести в текст якийсь глузд. Це дало: "Це слова надхненного Бояна, / Піснетворця князя Святослава, / Днів давноминулих Ярослава / І Олега, славного кагана: / Хоч і важко голові...". Але це також тільки одна з гіпотез.

Побіч подібних темних місць є ще кілька десятків меншого калібру, на перший погляд ніби зрозумілих, проте, яких можна тлумачити різно, наприклад: "[Гор] *истягну* умь крѣпостію своею, и поостри сердца своего мужествомъ". "Истягну" має багато значень: стягати щось, як стягається ременем, витягати, перевіряти, допитувати, вимагати, перемагати тощо. Звичайно, це слово перекладається дослівно, як "стягнув свій ум", себто сконцентрувався. Але І. Тиунов, вказуючи на даремні намагання В. Міллера й О. Потєбні знайти в старих пам'ятках конструкцію "истягнути — поострити", запропонував тут східній ковальський термін "витягати залізо": затуплене залізо, наприклад, шаблю, виковують і витончують, що й зветься "витягати", а потому гострять на бруску. Покищо це найлогічніше тлумачення.⁴

Інший зразок: Князь Всеслав "изъ Києва дорискаше до Куръ Тмутороканя" викликає сумніви, чи "до куръ" значить, що Всеслав добіг з Києва до Тмутороканя ще до раннього крику півнів, як це на основі Галицького й інших евангелій 11-12 сторіччя тлумачив Перетц,⁵ чи просто "до міста Тмутороканя", бо поло-

4. И. Д. Тиунов, "Несколько замечений к «Слову о полку Игореве»", у кн. *Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей*, за ред. В. П. Адриановой-Перетц (Москва—Ленінград, 1950), стор. 196.

5. Перетц, *цит. праця*, стор. 37.

вещько-тюркське "кура" значить "місто", "оселя". Навіть милий нашому серцю курінь, який ми виводимо від "куритися димом", численні тюркологи раді виводити від тюркського "куран" або "кюрен", що означає будь-яку будову.

Далі, що в "золотому слові" князя Святослава може означати фраза: "Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузѣ скована"? Російський термін "жестокий" у значенні "жорстокий" тут мало що пояснює, бо цей епітет згадується в поемі вдруге в плачі Ярославни, де вона голосить, що полетить зозулею по Дунаю й обітре бобр'яним рукавом Ігореві рани "на жестоцѣмъ его тѣлѣ". В першому випадку перекладено "жестокий" як міцний, дужий, твердий, що стосовно сталі-харалугу було б прийнятним. Але в другому випадку що може означати вислів "рани на твердому тілі", як це перекладено в першому виданні *Слова?* Наші перекладачі тут часто заплутувалися. Наприклад, Шевченко в одній редакції переспіву плачу Ярославни пише "обітру рани на помарнілім тілі", а в другому варіанті "на дебелим тілі". С. Руданський переклав це місце "на змученім тілі", а В. Мова-Лиманський "на могутнім його тілі". Всі ці значення є далекі одне від одного і суперечать одне одному. Сучасні дослідники починають схилитися до тлумачення, що його 1883 року дав О. Партицький, який пропонував перекладати "жестокий" як "гарячий", "розпалений", з покликанням на сербо-хорватську мову, де "жесток" значить "гарячий" (про людину, "жестити се" — "гарячитися", "вибухати").⁶ Російський дослідник В. Козирьов знайшов вислів "жестокий" із значенням "гарячий" у брянських діалектах, які він класифікує як "южно-русские". Характеристично, що на наших західніх етнографічних територіях вислів "жестокий" у значенні "гарячий" зберігся й досі. На північному Підляшші "жескі" ("жесткий") значить "гарячий".⁷ Не зважаючи на всю трансформацію того слова під польським впливом (пол. *grzeżki* — вітальний, жвавий, бистрий), це слово зберегло свій праслов'янський корінь і значення навіть у спольонізованій формі.

Подані мною зразки таких, ніби ясних, але часом багатозначних слів, належать до тих, де немає неясних прочитань тексту. Ми маємо тільки старі слова, які впродовж віків загубили своє первісне значення. Типовим зразком такого слова може бути "а злата и сребра ни мало того потрепати" у плачі руських жінок після Ігорової поразки. Українська народна поезія знає термін "трепіток"

6. О. Партицький, *Темні мѣстця в "Словѣ о полку Игоревѣ"* (Львів, 1883).

7. М. Рощенко, "Про говірку села Їлянка в гайнівському повіті", *Наша культура* (Варшава), 1973, ч. 11.

як нависну оздобу, особливо голови, цей термін відомий теж усім південнослов'янським мовам. На цій основі я пояснив дане місце поеми як "золотих і срібних трепіток більш не почепляти".⁸ Але російська мова не знає слова "трепіток", хоч російське "трепать" має багато інших значень, і може саме тим слід пояснити той факт, що якраз російські дослідники і поети видумали понад два десятки відмінних значень, які мали б роз'яснити дане місце поеми — і всі наздогадні. Крім цього, я з'ясував, що руські жінки зовсім не плакали з жалю за золотом і сріблом, а тільки тому, що в Україні був і є звичай, щоб вдови відкладали всі свої оздоби під час жалоби за своїми чоловіками. Це дало привід В. Адриановій-Перетц написати, що "вияснення тієї жалоби жінок як образу їх вдовицтва в світлі української народної поезії подається С. Гординським уперше".⁹

Окрему групу непевних за своїм значенням слів творять різні назви, наприклад, "Дунай" у нашій поемі є поняттям невиясненим. Князь Ярослав Осмомисл міг замикати ворота справжньому (географічно) Дунаєві, але Ярославна в Путивлі над річкою Сеймом не могла плакати зозулею "на Дунаю"; тут очевидно, що цей другий "Дунай" — це поетичне узагальнення всякої ріки, так, як це було в традиції південних і північних слов'ян. Р. Якобсон, не вірячи, що Ярославна справді могла полетіти зозулею "по Дунаєви" обтерти Ігореві рани, легким розчерком пера змінив це місце на "по Донови", хоч зозулю, якою Ярославна теж на могла бути, залишив незміненою.¹⁰ Але, на якому Дунаєві співають дівчата в час повернення Ігоря з полону і його в'їзду до Києва — того ми так і не знаємо. Мабуть таки знову на поетичному, бож тоді не було ні телефону, ні телеграфу повідомити тих дівчат над Дунаєм про те, що Ігор уже в Києві. Ми не маємо теж задовільного пояснення назви "Троян". Теорія про якусь спільність з римським цісаром

8. С. Гординський, "Що значить «а злата и сребра ни мало того потрепати»", *"Слово о полку Ігореві" і українська народна поезія* (Вінніпер: УВАН, 1963).

9. В. П. Адрианова-Перетц, *"Слово о полку Ігореве" и памятники русской литературы XI-XIII веков* (Ленінград: Академія Наук СРСР, 1968), стор. 119. Також: *Словарь-справочник "Слова о полку Ігореве"* (Ленінград: Академія Наук СРСР, 1973), т. 4.

10. Див. його переклад російською мовою в кн. *La Geste du prince Igor. Texte établi, traduit et commenté sous la direction d'Henri Grégoire, de Roman Jakobson et de Marc Szeftel* (Нью-Йорк, 1948). Ця праця була скритикована мною в філадельфійському журналі *Kuiv*, 1950, ч. I. Якобсон відмітив цю рецензію в бібліографії до своєї статті "Изучение «Слова о полку Ігореве» в Соединенных Штатах Америки", *Труды отдела древнерусской литературы* (М.—Л.: АН СРСР, 1958), т. XIV.

Траяном уже не знаходить підтримки. Переважає думка, що це одне з божеств поганського Олімпу, згадане тільки в одному апокрифі 12 сторіччя, де Троян стоїть на чолі ідолів перед Хорсом, Велесом і Перуном. Але такі згадки Трояна в *Слові*, як "тропа Трояна", "Вѣчи [віки] Трояни", "на землю Трояню" та "на седьмомъ вѣцѣ Трояни" не знайшли ще задовільного вяснення. На додаток, ще Н. С. Тихонравов доводив, що немає взагалі ніякого Трояна, тільки Боян, і покликався на те, що під час переписування *Слова* (кінець 15 або початок 16 сторіччя) літера "Б" писалася подібно до лігатури "Тр". А в одному місці копії *Слова*, зробленої з оригінального рукопису для Катерини II, замість "Трояна" є "Зоян", що також можна пояснити графічно...

Усі такі мало зрозумілі вислови нашої поеми мусили бути свого часу зовсім ясні для сучасників поета. Час міняє і відкидає багато речей. Наша відстань від поета, що створив *Слово*, обіймає вже майже повних вісім сторіч. Тож і не диво, що про значення багатьох слів чи справ ми можемо тільки здогадуватися. Це, однак, не значить, що твір дійшов до нас у дуже спотвореному вигляді. Навпаки, його треба обороняти від усяких невинуватих коректур первісного тексту. Поема передала нам цілісно свій зміст і свою чарівну ритмічну структуру. Тому всякі виправлення, що знищують ту структуру прозаїчними поясненнями чи поправками, викликають інстинктовий опір кожного, хто не погоджується з пластичною хірургією мистецького твору.

Мої зацікавлення *Словом о полку Ігореві* йдуть передусім у напрямі шукання зв'язків поеми з нашою народною поезією. Тут не без впливу було те, що наші давніші дослідники підходили до неї надто по-книжньому, намагаючися за всяку ціну знайти паралелі різним висловам поеми в писаннях її доби та взагалі в старослов'янських текстах перед 16 сторіччям. З багатьох поглядів це було правильне і кінцеве, але одночасно з тим недооцінювався, відсувався на задній план зв'язок нашої поеми з народною поезією, яка, не зважаючи на всі зрозумілі впродовж сторіч зміни, все таки якоюсь мірою зберегла відгомін і поетичні образи великої співучої доби не тільки *Слова*, але й тієї доби, що передувала йому. Коли в середині тридцятих років я зробив свій переспів *Слова о полку*, для мене неперевершеним авторитетом був тоді Перетц з своїм виданням *Слова* 1926 року. Однак вже в той час мене насторожило його твердження, що "народної поезії часів *Слова* ми не знаємо", що "вчені допускалися великої методологічної помилки, коли, бажаючи довести залежність *Слова* од народної поезії, порівнювали його до записаних пісень XVIII та XIX

вв.". Перетц думав, що процес ішов зворотним шляхом, що "сюжети й елементи усної народної творчості пересуваються в напрямі від шарів культурних до менш культурних, отож *Слово*, якщо стикається з пізнішою народною творчістю, то хіба в тому тільки розумінні, що *Слово* впродовж віків безпосередньо або через низку наслідувань передавало свою поетичну фразеологію народній усній творчості".

Подібний комплекс недовір'я до народної поезії мав і Д. Чижевський, який у своїй *Історії української літератури* (Нью-Йорк, 1957) писав про те, що "ніяк не можна довести, що *Слово* щось позичило з нашої старовинної народної поезії". Найважливішою справою він уважав знайдення співзвучних нашій поемі елементів у скандинавській поезії. Але будь-яких прикладів він так і не навів, тож його гіпотеза залишається завішеною в повітрі.

Очевидно, мені ніколи й не приходило на думку доводити, що *Слово* постало тільки у традиції народної поезії. М. Максимович ще 1845 року застерігся, що автор *Слова* був "поет письменний". Мене найбільше цікавив поетичний бік справи, насамперед, зв'язок поетичних засобів поеми з дружинною і народною поезією. Дружинна поезія, якої ми властиво не знаємо і яка ледве відчутна своїми залишками в обрядовій поезії (особливо в колядках і щедриках з рештками княжої тематики), мусіла мати свої власні поетичні засоби, так, як і народна поезія свої. Проте, твердження Чижевського, що ніяк не можна довести, що *Слово* щось позичило з нашої старої народної поезії, можна легко заперечити хоч би плачем руських жінок за своїми чоловіками: годі собі уявити, щоб таку традиційну форму погребного плачу міг видумати індивідуальний автор. Це стосується й багатьох інших поетичних образів *Слова*, передусім, плачу Ярославни, якій автор поеми каже звертатися до сонця в стилі відомих народній поезії заклинань. Годі уявити, щоб процес відбувався навпаки, себто, щоб у подібних випадках *Слово* могло впливати на величезний побутовий комплекс витворених народною поезією поетичних засобів і форм, як це сугерував Перетц.

Хоч нашу народну поезію я знав непогано, все ж я не міг мати відразу в руках аргументи, які б заперечували погляди обох видатних професорів літератури. Я був уже ліпше озброєний на початку 1960 років, коли мав змогу повернутися до проблем *Слова*. Пригадується, як, живучи тоді у Вінніпезі, я мав доступ до багатой бібліотеки митрополита Іларіона (проф. І. Огієнка) і там попав на Перетцову статтю про "Епитети в «Слове о полку Игореве» і в усної традиції".¹¹ У своїй статті Перетц дивувався, чому укра-

11. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук* (Ленінград, 1926), т. XXX.

їнська народна поезія зберегла тільки 16 епітетів *Слова* типу постійних сполучень (наприклад, "чорний ворон", "острий меч" тощо), тоді як у поезії російській таких сполучень збереглося 22. І він писав: "Чому, не зважаючи на безсумнівно південноруське [українське] походження *Слова* і письменною епічної традиції домонгольської доби — саме українська і білоруська усна традиція найменше зберегла епітети *Слова* в їх постійних збіжностях?" Ще під час читання тієї статті я міг доповнити Перетцову шістнадцятку сімома іншими епітетами того типу, а пізніше довести кількість тих епітетів до 32, себто двічі більше, ніж їх знав Перетц. Частина тих постійних епітетів *Слова*, які відомі українській народній поезії, але не мають паралель в інших пам'ятках доби *Слова*, навела в своїй вищезгаданій праці Адріянова-Перетц. З цього приводу вона ствердила, що "усна поезія залишила ясні сліди не тільки в стилістиці *Слова*, а й у самому його жанрі".

Правда, вона застерігається, що "ми не маємо можливості повністю виділити в *Слові* все, що ввійшло в нього з поетичної мови народної поезії. Одначе, із значною дозою ймовірності ми зараховуємо до нього ті вислови *Слова*, яким годі знайти відповідників у літературній мові 11-13 сторіч, але прямі паралелі до яких дають записи фолклорних творів. Одначе, невирішеними залишаються численні питання зв'язків стилістики *Слова* з усною поетичною стилістикою".¹²

Адріянова-Перетц, народжена в Ніжині (1888-1972), яку радянські енциклопедії називають "російським і українським дослідником", подиву гідно знала староруську літературу і, шукаючи паралелі висловам *Слова* у тій старій літературі, не обминала й народної творчості. Проте, в усній українській словесності їй не все було ясне. Це видно хоч би з того, що чітко поділені мною карпатські говори на гуцульський, бойківський і лемківський, вона у своїй праці звела до одного — лемківського. Тут, як видно, вона була занадто захоплена моєю думкою, що деякі карпатські архаїзми можна підтвердити антропологією. У свої вініпезькій праці я згадав був, між іншим, досліді творця львівської антропологічної школи Яна Чекановського (1880-1965) про те, що знайдені ним на лемківсько-бойківському пограниччі численні черепи 12 сторіччя належали до людности сіверського типу, яка прийшла туди певно під натиском кочовиків і змішалася з місцевою людністю.¹³ Авторка зробила з цього висновок, що лемки були нащадками сіверян, хоч я, за Чекановським, зазначив, що

12. Адріянова-Перетц, *цит. праця*, стор. 22-23.

13. Jan Czekanowski, *Polska — Słowiańszczyzna, perspektywy antropologiczne* (Варшава, 1948), стор. 325, 333.

місцева людність була рідкісним в Європі резерватом ще неолітичного типу.

З перспективи таких і подібних поглядів виринає проблема: що робити зі словами нашої поеми, які не мають паралель у писаних пам'ятках її доби і яких не раз тлумачать дуже наздогадно? Що, коли дане слово можна знайти або без змін, або можна витягти його архаїчні корінці з української чи якоїсь іншої слов'янської мови? Очевидно, передусім, української, бо дослідник-іноземець не мусить знати, з яких підземних лабіринтів тієї мови викопують ті корінці. Якраз у зв'язку з українськими архаїзмами я пробував вияснити різні лексеми *Слова*, невідомі писаним пам'яткам. Крім уже згаданої прикраси-трепітки, я старався знайти справжнє значення неясних місць, як, наприклад, "а чи диво ся, братіє, стару помолодити" у "золотому слові" князя Святослава. Всі перекладачі поеми досі писали, що Святослав шкодував, що не може *помолодіти* і піти походом на половців. Я запропонував розуміти "ся помолодити" як *молодцювати, поводитися як молодий*. У цьому значенні цей вислів знали (без зв'язку із *Словом*) П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, а Є. Желехівський у своєму українсько-німецькому словнику 1882 року переклав *молодитися* як *sich noch als Jüngling gebärden*.

Щоб повністю зрозуміти, про що мова в даному уривкові поеми, треба навести суттєві місця "золотого слова" князя Святослава, повного докорів молодим князям Ігореві і Всеволодові за їхню нерозважну виправу. В перекладі це виглядає так: "Що ви натворили моїй срібній сивині?!... Ви сказали: «Мужаймося самі — минулу славу самі захопимо, а майбутню самі поділимо!» Чи ж не дивом було б, браття, щоб старий діяв по-молодецькому? Коли сокіл випіриться, високо птиць збиває, не дасть гнізда свого скривдити. Та лихо, князі мені не допомогли"... В цьому контексті "ся помолодити" в значенні "помолодіти" не має глузду, а в той же час "ся" виразно вказує на значення *себе* помолодити, себто "поводитися як молодий". Одначе, Якобсон, базуючися на знахідці Перетца в *Повісті про Акіра Премудрого*, де згадується сокіл "трехъ мытей" (тричі випірений), що обріс молодими перами, пробує підтримати значення "омолодитися".¹⁴ Хоч ідентичність образу випіреного сокола в *Слові* і в *Повісті про Акіра* безперечна, тут аж проситься пригадати коментар до цього місця поеми пера В. Капніста, який в 1809-1813 роках досліджував *Слово*: ... Йому [Святославові] не треба було помолодіти, щоб перемогти половців. Чи ж він і в старості своїй того самого року не розбив на голову

14. Р. О. Якобсон, "Сокол в мытах", *Лужнословенски филолог* (Београд), 1973, т. XXX.

Кончака, що перемиг згодом Ігоря? [...] питання: чи не диво помолодіти старому? — було б дуже дивне, що не сказати нерозумне, бо старому помолодіти без чуда ніяк не можна”.¹⁵

Далі я доводив, що "Половецькую землю мечи цвѣлити" не значить "квилити" чи "заставляти плакати", як це вияснив Потєбня, або "мечами дрочити" в перекладі Грушевського, а активне "стібати", "батожити". "Батожити мечами" — це чудовий поетичний образ, який також сугерує і легковажність виправи молодих князів. "Цвіліти" — це старе бойківсько-лемківське слово, але воно могло бути також і з Ігоревої Сіверянщини. Ще далі, я вияснив, що "зелена паполама" це не тільки алюзія до зеленої трави, на якій згинув князь Борис, а, передусім, згідно з народною традицією, це була барва смерти, на що є багато прикладів у народній поезії і звичаях: у східній Україні ще до Першої світової війни померлу жінку в труні підперезували поясом, і той пояс мусів обов'язково бути зеленої барви.

Я пробував також уточнити проблему назви "русичі", яка відома тільки із *Слова*. Чимало дослідників (Б. Унбегавн, А. Мазон, І. Борщак та ін.) уважали цю назву "гапаксом" і неможливим для 12 сторіччя новотвором, який без жадної потреби мав би заступити збірну назву "Русь". Інші дослідники, між ними О. Потєбня, В. Перетц, Л. Булаховський, Р. Якобсон, пригадували, що існує одна українська щедрівка, в якій згадується назва "Русовичі": "Гей, приходе д'ні сімсот молодців, / Сімсот молодців, самих вібранців, / Самих вібранців, й а Русовичів". Щедрівка була з галицького Покуття, але відома на всю Україну, де згодом постали різні її варіанти ("самих запорожців", "білоцерківців" тощо). На цій основі російський дослідник *Слова* А. П. Соловйов з Женєви датував ту щедрівку 17 сторіччям.¹⁶ Я міг це заперечити, навівши інші щедрівки з тієї самої місцевости, де "Русовичі", згадані ще тричі, це й з зазначенням, що вони "з Галича". Тут особливо важливе те, що "Русовичі" згадані там у формі однини, а це заперечує, що "русичі" могли бути тільки відміною збірної назви "Русь". Навпаки, це доводить, що назви *русичі* і *русовичі* були радше варіантом національної назви *русин*. У старовинності даних щедрівок годі сумніватися, "Русовичі" в них виступають як "самі вибранці", "кращі молодці" і масовою кількістю "700", з чого видно, що вони мусіли бути представниками княжої дружини. З кінцем княжих часів, коли давня столиця Галич стала звичайним

15. *Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей*, за ред. В. П. Адриановой-Перетц (М.—Л., 1950), стор. 379.

16. А. В. Соловьев, "Русичи и Русовичи", *Слово о полку Игореве* (Москва: АН СРСР, 1962).

старостинським містечком Польського Королівства, згадані епітети були б уже анахронізмом.¹⁷

До речі, згаданий *Словарь-справочник* у своєму 5-ому випуску (літери Р-С, 1978) пояснення назви "русичі" в *Слові о полку Ігореві* віддав трьом авторам — Б. Унбеганові, А. П. Соловйову і авторові цієї статті, стверджуючи тим, що назва "русичі" не є ніяким гапаксом чи новотвором, а знаходить собі близькі паралелі і вяснення в старих зразках народної словесности.

У своїй праці про *Слово о полку і народну поезію*, у статті "Про один тип порівнянь у народній поезії і *Слові о полку Ігореві*", я заторкнув одну проблему, яка не від сьогоднішнього тмутороканить голови багатьом дослідникам поеми. Але, накресливши головні тези, я залишив справу нерозв'язаною. Тим неясним місцем є заклик автора поеми до свого попередника Бояна, якого він, автор, називає "соловіємъ старого времени" і вихвалює за його поетичне вміння, з яким він зумів би оспівати Ігорів похід. Він, Боян, склав би пісню слави, і поет питає його, чи саме так слід було б заспівати пісню Ігореві, внукові Олега:

Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая;
галици стады бѣжать къ Дону великому...

Це негати́вне порівняння, яке дослідники часто співставляють з подібним образом орлів у думках, поданих також у негати́вному пляні, на перший погляд, ніби ясне, а в дійсності воно є однією з логічних помилок *Слова*. Якщо це місце перекласти точно, то вийде плутанина: "Не буря соколів занесла через широкі поля, стада галок біжать до великого Дону". Різні дослідники, між ними О. Потєбня, М. Возняк, Р. Якобсон та майже всі російські перекладачі пояснювали тут "галици" як половців, які тікають до Дону під натиском соколів-русичів. Тимчасом у поезії ніколи і ніде в заперечних паралелях явище показане в першій частині порівняння, не губить свого значення, передавши її явищу іншому. Крім цього, друге речення повне нелогічностей: галки літають, а не бігають. А коли припустити, що вони тут тікають, то це суперечить дальшому текстові поеми, де подано, що "половці ідуть від Дону, і від моря, і з усіх сторін". Все це наводило на думку, що в даному порівнянні було якесь інше значення. Різні перекладачі пробували тут міняти текст, додаючи в другому реченні

17. Гординський, "Про «русичів» і «Русовичів»", *"Слово о полку Ігореві" і українська народна поезія*, стор. 59-65.

"не" ("то не соколи летять... не галки біжать"), що давало два заперечення. Але тоді виринало логічне запитання: якщо не соколи і не галки, то що? Це викликало припущення, що "галици" це не галки, а "галичани". Ця теоретична зміна відразу вияснила б текст, проте, довести це було важко через те, що "галици" і "галич" (збірна назва галок) цитуються в поемі як птахи ще тричі.

Деякі наші перекладачі добре відчували нелогічність цього порівняння і намагалися його виправити. Так найкраще переклав це місце С. Руданський в 1860 році: "Не соколи через поле / Од вітру несуться, / Галичі стада до Дону / Великого б'ються". Тут "Галичі" можуть мати два значення і стосуватися однаково до галок і міста Галича. Цю свідомість мав і М. Рильський, який 1939 року дане місце поеми переклав: "То не буря ясних соколів / Занесла через поля широкі, — / Галич лине зграями / К Дону великому". Проте, жаден з тих поетів не натякав, що їхні переклади мають у собі двозначність. Найдалі тут пішов російський перекладач і коментатор *Слова* Алексей Югов, який, спираючися на твердження академіка А. С. Орлова про те, що автор *Слова* мусів бути галичанином,¹⁸ переклав дане місце поеми: "Не буря соколов занесла / через поля широкие — / галицкое войско несется / к Дону Великому".¹⁹

До одного і другого видання Югов додав обширну аргументацію, де він, між іншим, доводить, що при копіюванні рукопису в тексті поеми виникла помилка, що замість "галици" повинно бути "галицки", звідки виходить, що: "Галицки стады б'ється". Він правильно поясняє, що в давні часи слово "стадо" стосувалося не тільки тварин, а й людей, як це відомо із старої літератури ("стадо велико челоувѣкъ", "женьская стада", "стада народовъ" тощо), із значенням великої групи, юрби, маси. До своєї аргументації Югов додав докази з літописів, де, як він пише, "в походах і київського князя, і в поході Ігоря проти половців величезну, якщо не головну участь, приймали галицькі полки, себто військо, котре прислав на допомогу своїм союзникам Галицький Осмомисл Ярослав — тесть Ігоря".

Аргументація Югова в основі правильна, вона бож є найлогічнішим виясненням даного місця поеми. Проте, вона викликає застереження через те, що вимагає кон'єктури важливого слова. Крім цього, їй бракує систематизації і доказів не тільки з

18. А. С. Орлов, *Слово о полку Игореве* (Москва, 1943), стор. 31.

19. *Слово о полку Игореве*. Перевод и комментарии Алексея Югова. Вступительные статьи акад. Б. Д. Грекова и акад. А. С. Орлова (Москва: "Советский писатель", 1945). Друге поширене видання: Москва: Библиотечка школьника, в-во "Московский рабочий", 1970, 272 стор.

логічного, а й поетично-мовного погляду, і це останнє виступає передусім на тлі української поезики, в межах якої діяв автор поеми.

Я пробував вияснити логіку цього місця поеми в окремій статті про негативні порівняння в *Слові* і народній поезії.²⁰ Зібравши майже три десятки таких порівнянь з дум та історичних пісень, я міг ствердити, що "в народній поезії і в самому *Слові* проєкція з першої частини паралелі, узята із світу природи, в частині другій падає завжди на людину, її діяння і почування. В усній поезії мені не відомі ніякі винятки з цього правила. Тим часом, у даному пасажі *Слова* проєкція з пишних соколів іде на галок і поетичний образ виходить не побільшений, а поменшений. Попередній текст ясно розповідає про те, що князь Ігор навів свої хоробрі полки на землю Половецьку і що він хотів напитись шоломом Дону, тож читач інстинктивно і логічно під «галици стады» хоче розуміти Ігореві полки. Коли ж розуміти їх як половців, що тікають до Дону, то порівняння тратить свій глузд, бо соколи не могли бути одночасно галками, чи русичі — половцями".

Щодо історичних даних, то літописи часто згадують боротьбу київських князів з половцями за участю "галицької помочі", яка не раз творила головну опору походів. Ще 1169 року, себто 16 років перед Ігоревою виправою, князь Ярослав дав князеві Мстиславові п'ять галицьких полків, 1180 року знову "поміч галицького князя", 1183 року — "із Галича від Ярослава поміч", а Лаврентіївський список під 1185 роком виразно нотує виправу на половців "з галицькою поміччю". Головний тягар того походу падав на галицькі полки, бо, як зазначає Іпатський літопис того ж року, "Изъ Галича отъ Ярослава помочъ, а своя братия не идоша, рекуще: далече ны [нам] ити внизъ Днѣпра". Югов, наводячи такі літописні згадки, слушно пише, що було б дивним, коли б галицька поміч не допомогла в Ігоревім поході на "поганих" князеві, одруженому з дочкою самого Ярослава.

Щодо самої назви "Галич", то вона почала згадуватися порівняно пізно, бо щойно в середині 12 сторіччя. Одначе, в одному переказі 13 сторіччя згадується "Галичина могила". А оскільки могили були прикметні для дохристиянських часів, можна вважати, що Галич виник набагато раніше. Сама назва міста виникла безсумнівно від слова *галич*, що є збірною назвою для галиць чи галок, подібно як форма *птиць* для птиць (як це вияснював Л. Булаховський). Прикметникова форма від міста Галича і від птахів

20. Гординський, "Про один тип порівнянь у народній поезії і «Слові о полку Ігореві»", "Слово о полку Ігореві" і українська народна поезія, стор. 48-58.

— галичі — буде однакова: *галичий*. Але це старе слово чомусь зникло з наших словників, його, наприклад, не нотують ні Грінченко, ні Голоскевич, ні новий київський академічний словник української мови. Але його пам'ятає українсько-німецький словник Є. Желехівського з 1880 року, який пояснює термін *галичий* на першому місці як *галицький*, а на другому зв'язує з галкою. "Галицький" він перекладає von Halitsch, Halitscher; galizisch. Російський *Толковий словарь* В. Даля теж ставить знак рівності між "галицький" і "галичий", хоч Даль певно мав на увазі не Галич наддністрянський, а Галич костромський.

Я звертаю увагу на цей факт тому, що Югов припускає в даному слові помилку переписувача і корегує "галичи" на "галицьки". Треба прийняти, що тут ніякої помилки немає і тому будь-які поправки зайві. Що ж до самої форми прикметника "галичи" замість "галичи", то в пам'ятниках доби часто зустрічається заміна звуків "ч" і "ц". Це останнє прикметніше для пам'яток північної Русі, так, Новгородський літопис пише "Галиць", "галицане". Власне, подібні форми доводять, що *Слово* було переписане на півночі. Факт, що автор поеми скористався тут двозначним словом, не буде для його твору винятком, хіба "Дунай" теж не двозначний? Видно, що такі двозначні слова у ту добу доходили до слухача з тим значенням, з яким його потребував поет. Я також думаю, що, крім граматичної логіки, в даному місці поеми є теж проблема суто поетичного характеру: автор поеми, згадавши про птахів-соколів, переніс цей орнітологічний образ і на галицьке військо і вжив тут терміну "галичі стада" тому, що й сама назва Галича, княжої столиці, є також синонімом птахів, які літають стадами. Тільки він ті стада приземлив. Вони вже не летять, а біжать, себто вони перестали бути птахами і, за всіма правилами негативного порівняння, проекція з птахів перейшла на дії людини.

У своїх виданнях переспіву *Слова* (Львів 1936, Мюнхен 1946, Філяделфія 1950) я залишав "галиць" тому, що не мав ще ясного образу двозначності слова "галичий". Готуючи нову редакцію переспіву, я спочатку переклав дане місце так:

Ой то не крилатих
Соколів погнала буря по полях безкраїх, —
На великий Дін стадами Галич вибігає...

Це був точний, майже ідеальний переклад, але, на жаль, тільки на папері. Глузд написаного, як і в Рильського, міг зрозуміти тільки читач. Слухач не міг би вгадати з якої — малої чи великої літери написано "Галич", себто переспів розходився зі своїм завданням — вияснити неясне. Це й зумовило створення ще однієї редакції:

Ой то не крилатих
Соколів погнала буря крізь поля і ріки, —
Галичі полки стадами мчать на Дін великий...

Замість *галичі полки* тут можна було сміливо написати *галицькі*, проте *галичі* ближче до оригіналу, бо, як я це зазначив, автор скористувався цим словом свідомо, створивши геніяльну, насичену значущістю проєкцію з соколів на *галичі* полки-стада. Тому не зайво було повернути назад в обіг старе і призабуте слово з обома його значеннями.

Я свідомий того, що таке вияснення даного місця поеми підтверджує в ній новий політичний елемент, сугеруючи, що її автором міг бути галичанин, або що бодай остаточна редакція твору, з її ідеєю єдності й оборони Руської землі, опинилася в руках галицьких прихильників Ігоря, як це вникливо аргументує О. Прицак.²¹ Тому прийняття кон'єктури про галичі стада, кон'єктури, яка не вимагає ніяких орфографічних змін, буде не тільки літературним уточненням даного місця поеми, а якоюсь мірою причиняється теж до зміни погляду на структуру цілого твору. Нас на мусить турбувати те, чи, наприклад, російські дослідники схочуть прийняти таку кон'єктуру. Досі російські дослідники не дали теорії Югова підтримки. Таке авторитетне видання як академічний *Словарь-справочник "Слова о полку Игореве"*, принципом якого є давати вибірку найкращих тлумачень кожного слова поеми, залишаючи читачеві власний критичний вибір, зовсім не згадує теорії Югова. Причини цього можуть бути різні, не тільки наукового, а й політичного характеру. Ще бо М. Грушевський писав про те, що "українська стихія *Слова* це політичний атут, котрий належить тим чи іншим способом вирвати з українських рук, як щиро висловлювалися деякі великоруські учені".²² Щодо згаданого *Словника*, мушу все ж підкреслити його наукову об'єктивність. Наприклад, у його 2-ому випуску в гаслі "Земля" цитатами з російського історика А. Н. Насонова заперечено погляд Грушевського, що назва "Руська земля" стосувалася тільки території України. Одночасно тут таки в словнику подано окремий розділ виписок з літописів, де "Руська земля" стосується власне тільки Київщини.

Я схильний думати, що причина замовчування теорії Югова інша: він у своїх писаннях вживає якогось сварливого тону, наки-

21. Omeljan Pritsak, "The Igor' Tale as a Historical Document", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* (Нью-Йорк), 1969-1972, т. XII.

22. М. Грушевський, *Історія української літератури* (Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958), т. II, стор. 174.

дається на дослідників з іншими поглядами, обвинувачуючи їх у незнайстві, а тих, хто з ним погоджується, називає плягіяторами. Не диво, що друге видання його книжки з'явилося не в якомусь науковому видавництві, а в популярному робітничому. Проте, об'єктивно це не дискредитує його поглядів, які в своїй суті можуть бути серйозно дискутовані, особливо з українського боку. Бо сам автор признається, що поштовхом до його теорії послужили погляди двох прихильників галицького походження *Слова* — А. Петрушевича і В. Щурата.

Буває, що господар знайде в коморі старе засохле або спліснене зерно, кине його в родючу землю і потому сам дивується, що воно випустило паростки і навіть поколосилося. Як би там не було, прочитання "галици стады бѣжать" не як "галки стадами біжать", а як "галичі [прикметник від Галича] стада біжать", вносить абсолютну ясність у дане місце *Слова* з усіх можливих поглядів — логічного, мовного, поетичного, історичного. Будь-яке інше пояснення заперечує всі правила поетики і принижує автора поеми як поета. Він же склав знаменитий образ погоні соколів за лебідками, поетичну паралелю, яку Р. М. Рільке назвав неперевершеною, такою, що не має собі рівної.

Наведені приклади показують, як поширюється обрій розуміння нашої знаменитої поеми, а крім цього, доводить, що матеріалом народної словесности і навіть сучасного слівництва можна розкривати думки і почування поета 800-річної давности.

ГЕРОЇ ТА ЄРЕТИКИ

Ізраїль Клейнер

Про Григорія Івановича Котовського радянські джерела пишуть в епічному дусі. Легендарний герой уявляється верхи на баскому коні, з вип'ятими — аж тріскають шви так само легендарних кумачевих штанів — кам'яними м'язами, з напруженою могутньою шиєю, увінчаною кулеподібною головою. Славетна "зачіска під Котовського" — голений череп — надає цій величній постаті тієї художньої вивершености, яка дозволяє кожній радянській людині, відомій в офіційній класифікації під родовою назвою "скромний будівник комунізму", непомилково визначити, якого саме героя зобразив невідомий соцреалістичний маляр або скульптор. І якщо навіть ідеться не про малярство чи скульптуру, а про прозовий чи поетичний твір, автор мусить, за неписаним законом (відомо ж бо, що неписані закони набагато міцніші від писаних), користуватися мовно-художніми засобами, які створюють в уяві читача саме скульптурний, а не будь-який інший образ уславленого героя. Отак, і не інакше.

Кінь Котовському належить відповідний — величезний, товстий і м'язистий. За часів, коли кавалерія ще була наймогутнішою військовою силою, таких коней плекали для важкої кавалерії — так званих кавалергардів. Якби Котовський народився на сто років раніше, і його своєчасно не повісили б, то він напевно потрапив би до кавалергардів і був би, мабуть, хвацьким осавулом чи, як це звалося в російській армії, вахмістром.

От коли радянські мистці зображають, наприклад, народного героя Василя Івановича Чапаєва (зважте: в радянській героїчній мітології Івановичам забезпечено довготривале перебування в ролі народного — власне, протонародного — героя; хто не Іванович, той наражається на небезпеку бути раптово переведений з розряду народних героїв до розряду ворогів народу, але з Івановичами це не трапляється ніколи), то тут антураж цілком інший: кінь легкий, наче балерина — таких коней колись вирощували виключно для гусарів — м'язи хоча й рельєфні, але стрункі й видовжені, на голові — висока папаха, а гострі кавалерійські вуса нагадують про героїчні часи російської історії, коли різні Єрмаки Тимофійовичі (дореволюційним героям дозволено бути не Івановичами) завойовували для батюшки-царя бусурманські землі від Волги і аж до Тихого океану. (Колись навіть перескочили протоку і захопили Аляску; але героїчну розповідь про це

зберігають нишком до тих часів, коли Америку буде приєднано до "народних демократій", і тоді можна буде горлати про "братню допомогу з боку російського народу народам Нового Світу", а від цього вже просто рукою подати до "виконання радянським народом свого інтернаціонального обов'язку стосовно трудящих американського континенту"; але покищо про це промовчують).

Отож, Григорій Іванович Котовський міцно закріпився на ролі народного героя-важковаговика, тоді як Василь Іванович Чапаєв обіймає посаду народного героя легкої ваги, що, втім, аж ніяк не применшує його заслуг перед загальнонародною владою.

Я передбачаю, що історики обуряться з моєї інтерпретації історичних подій і будуть доводити, що по-батькові Іванович не має жадного стосунку до того факту, що того чи іншого розбишаку оголосили народним героєм, і декому докази цих учених добродіїв здадуться навіть переконливими. Але я маю один факт, проти якого не встоїть навіть УВАН.

Був такий радянський народний герой на прізвище Блюхер. Попри німецьке прізвище, він походив з російських селян, отже, з цього погляду цілковито надавався на ролю народного героя. Звали його точнісінько так, як Чапаєва — Василем, і віку він був, приблизно, такого самого, і на коні знаменито гарцював, а щодо військових заслуг, то мало не переплюнув геть усіх радянських героїв. І бути б йому народним героєм аж до сьогодні, але по-батькові зрадило: був він Костянтиновичем, і через це перевели його вчасно до розряду ворогів народу і, як ведеться, розстріляли. Що можуть заперечити проти цього (не проти розстрілу, звісно, а проти цього наукового доказу) наші численні фахівці?

Через розбіжність історичних епох мені не довелося бачити живого Котовського. Але одна історична подія, що сталася в моєму житті, дозволила мені уявити його на мить наче живого, зо всіма подробицями, фарбами й формами грішного тіла, що їх ми звичайно осягаємо лише при особистому спілкуванні і які лише великий мистець може нам уроїти, коли він пером або пензлем зображає свій художній персонаж, баянкуючи на нетривкій грані між тлінним папером (або полотном) та нетлінним Мистецтвом.

У ролі такого великого мистця виступав цього разу не відомий світові провінційний аматор горілки, який, якщо виходити зі звичайних поглядів, аж ніяк не надавався на мистецьку роллю.

Але підійдемо до справи хронологічно, як це годиться в поважній науково-історичній праці.

Деся 1966 або 1967, якщо не помиляюся, року відпочивав я в "будинку відпочинку" у Вінницькій області. Будинок відпочинку перебував у колишньому маєтку якогось відомого свого часу польсько-українського магната, але в наслідок прогресивного суспільного розвитку панський палац було зруйновано, і залишився

лише чудовий парк та оточені кам'яними підмуровками проти оповзів тераси, на яких пан вирощував за доби феудалізму виноград, а за доби соціалізму там гуляли здичавілі коти, заповнюючи пристрасними зойками запашний нічний простір.

На місці колишнього панського палацу народна влада встановила довгасті дерев'яні будиночки в стилі "баракко", і там відпочивали всі славні трудящі, яким голова профспілки за домовленістю з адміністрацією та партійною організацією відповідного підприємства "виділив" путівку до будинку відпочинку за ціною 7 карбованців і 20 копійок на тиждень. Якщо врахувати, що півлітра горілки за того історичного відрізка часу коштувало 3 карбованці і 12 копійок (12 копійок коштувала пляшка, яку можна було повернути до крамниці, одержавши назад свої копійки), то стане ясно, що коли вас за ціну двох півлітр цілий тиждень годують тричі на день, дають постіль (щоправда, трохи вогуку, але будівники комунізму звикли до тимчасових труднощів), та ще й розважають, то це просто подарунок. Певна річ, у капіталістичних країнах трудящі не можуть про таке й мріяти.

Отже, увяїть моє щастя, коли голова Обласного управління курортних закладів профспілок товариш Безенчук (який був дуже відомою особою, бо мав таке саме рідкісне прізвище, як популярний "гробових справ майстер" з сатиричної повісти Ільфа та Петрова *Двадцять стільців*), особисто "дістав" для мене путівку до будинку відпочинку аж на 2 тижні, бо перед тим я "дістав" для нього за сміховинно малу ціну — 150 карбованців — портативний радіоприймач західнонімецької фірми "Грюндіг".

На цьому історичному тлі відбувалися дальші події, в перебігу яких раптом з'явилася на авансцені і засяяла всіма фарбами монументальна постать Григорія Івановича Котовського.

Усупереч прогресивному суспільному розвитку природа не втратила свого чару і за доби соціалізму, і я ходив, очманілий від краси та запахів, вздовж стрімкої порожистої річки, схилами й кручами, де вивезені магнатом з далеких країн екзотичні дерева та чагарники, ніким не догляджувані, боролися за життя проти наступу місцевої рослинності, так само чудової, хоча й не екзотичної для цих місць. Інколи я наштовхувався на уламки мармурових статуй, що стирчали з трави та опалого листа, — залишки колишньої панської величі, а подекуди можна було розгледіти ділянки вкритих різнокольоровими камінцями колишніх паркових стежок, та ще в одному місці лежали розколені колони коринтського ордеру — руїни колониади, що оточувала, мабуть, паркову альтанку.

Картину довершувало видовище цілком фантастичне: свійські гуси з села, що було на вершині кручі, вище від парку, зривалися донизу і летіли над моєю головою, наче дикі птахи, сто або двісті

метрів, і приземлювалися на березі біля самої води. Це вперше я бачив домашніх, не диких гусей, які вміли так літати. Але тутешні селяни не звертали на це уваги: мабуть, тут це так було споконвіку.

Відпочиваючи в будинку відпочинку поводитися як всі відпочиваючи в країні соціалізму — пиячили й займалися фліртом, при тому чоловіки здебільшого пиячили, а жінки намагалися привабити чоловічу половину своїми принадами, вишукуючи порівняно тверезих представників сильної статі. Порівняно тверезими були найчастіше старші пани (чи то, товариші), які рідко викликали зацікавлення в жінок, а молодші веселим натовпом товклися біля єдиного в цьому географічному пункті "ларька", де продавали горілку.

Тут я мушу зазначити, що вживаю не зовсім властивого українській мові слова "відпочиваючи" виключно через те, що це слово є офіційним титулом. В СРСР людина, що працює, є "трудоючим", яка відпочиває, є "відпочиваючим", та що бере участь в офіційних партійних, громадських або мистецько-ідеологічних заходах, є "учасником", яка звертається до лікаря, є "хворим". Найгірше, коли людина стає "громадянином". Цей титул означає, що людину притягають до слідства чи суду або що її викинули з праці і вона перестала бути "трудоючим".

Є ще один титул, який тримають у таємниці і, якщо вимовляють, то лише пошепки. Це — "позаштатний співробітник", тобто — сексот. Бути "співробітником" — найкраща запорука того, що ви не станете "громадянином", і тому численні "трудоючі" радо стають водночас "позаштатними співробітниками", забезпечуючи собі певний ступінь упевненості в завтрашньому дні.

Я мав носити титул "відпочиваючий" аж 14 днів, але раптом одного дня в мене відібрали цей найприємніший з радянських титулів і видали замість нього інший, також приємний, щоправда — "турист". Ця метаморфоза мала глибоке народногосподарське значення. Кожна область отримує, поряд з іншими плянами, також державні пляни з "відпочинку трудящих" та з "туристичних заходів". Маючи певну кількість будинків відпочинку, перший з цих плянів виконати не важко. А ось з виконанням другого виникають труднощі, бо радянські трудящі, якщо й подорожують, то за власними приватно-родинними плянами, і їх важко залучити до офіційних "туристичних заходів". Але радянська влада знайде вихід з будь-якої ситуації, ви не мусите за неї хвилюватися. Тому відпочиваючих з будинків відпочинку на один день заштовхують до автобусу і, назвавши туристами, везуть до найближчого музею або заповідника, або до якогось "місця бойової слави", а таких місць в СРСР, на відміну від слави, є безліч. Таким чином, за одним заходом виконують два пляни — і з відпочинку трудящих, і

з туризму. Людський геній завжди знайде правильне вирішення будь-якої проблеми.

Отже, нас посадили до автобусу і повезли оглядати найближчий "туристичний об'єкт" — заповідник Софіївку. У невеличкому автобусі нас було 28 осіб, крім водія та "керівника групи", ролю якого виконував наш "масовик", себто професійний розважальник і водночас наглядач, який є в кожному будинковій відпочинку.

Софіївка виявилася ще одним маєтком колишнього магната — цього разу графа Потоцького, як нам пояснили — але не зруйнованим і так-сяк доглянутим. Нас водили фантастичним парком, де ще стояли майже не ушкоджені мармурові статуї, лише зрідка з відбитими носами або відламаними руками, а кілька озер якоїсь дивної форми були оточені штучними мальовничими скелями і всілякими ботанічними дивами. Очевидно, свого часу це був шедевр паркової архітектури, але роки і прогресивні суспільно-політичні перетворення завдали йому помітної шкоди, і тепер усе це було вкрите наче серпанком розкладу й вмирання.

Сенс дивної форми озер ми зрозуміли щойно тоді, коли нам показали великомаштабний плян Софіївки: чотири озера (чи, власне, ставки) утворювали слово Sofi — дивовижний пам'ятник графового кохання до дружини Софії. Очевидно, магнати, попри їхню реакційну клясову суть, іноді мали велике серце.

За дві години нас знову впили до автобусу, і двадцять вісім "трудящих-відпочиваючих-туристів", серед яких напевно була невідома кількість "позаштатних співробітників", рушили до центральної частини славного міста Умань, де нас випустили на пішу прогулянку.

І ось тут — на зеленій тихій вулиці, серед старовинних будиночків і приватних, а тому добре впорядкованих і чистих садочків — перед нами виник Великий Мистець, який незабаром продемонстрував нам живого, відчутного на дотик, на слух і на зір народного героя Григорія Івановича Котовського в усій його революційній пишноті.

Великий Мистець з'явився в подібі скуйовдженого, худорлявого, трохи бруднуватого й меткого чоловічка, який, улесливо всміхаючись, підійшов до нашої групи і висунув ділову пропозицію: якщо ми "скинемося по карбованцю" (тобто, зберемо по карбованцю з кожного), то він покаже нам те історичне місце, де було забито героя громадянської війни Котовського, а також розповість правдиву історію його життя й загибелі.

Я вже збирався витягти карбованця, коли один з наших взяв чоловічка під лікоть і почав наполегливо пояснювати йому, що 28 карбованців за півгодини праці — це така платня, яку одержує либонь міністер і якої, напевно, не одержував і сам Котовський. Чоловічок дав себе вмовити і, врешті, зійшлися на ціні 3 карбованці

і 12 копійок — цифрі, що її кожний трудящий в СРСР знає краще від свого дня народження.

Ах, срібні часи радянського лібералізму, коли горілка коштувала 3 карбованці і майже в кожній крамниці можна було знайти ковбасу, а іноді — ще й кількох сортів, і оселедці, і солоні огірочки — словом, усе, чого потребує людина, яка щодня героїчно працює на будівництві світлого майбутнього! І не всі тоді розуміли, як це чудово, і що це світле майбутнє — воно вже сьогодні, нині на нашій вулиці. Бо сьогодні в крамниці в тьоті Паші ще є ковбаса, а чи буде завтра — хто знає? І щасливі будівничі комунізму могли з надією співати сольо і хором, а капеля і під акомпаньямент гітари найпопулярнішої пісні, яку навіть вважали за неофіційний гімн Радянського Союзу:

Пусть всегда будет водка,
Колбаса и селёдка,
И в пахучем рассоле
Молодой огурец!

З якими почуттями згадують радянські люди ті часи тепер? Тепер — коли горілка коштує 6-8 карбованців і щораз дорожчає, коли про ковбасу починають забувати і наймолодшим вона здається чудовим, але нереальним привидам далекого минулого, наче граф Потоцький з його екзотичними парками і одинокою любов'ю.

Ми швидко підрахували, що маємо "скинутися" по 11 копійок, а 4 копійки, що бракували до заповітної суми, великодушно додав від себе той, що торгувався з чоловічком. Повну жменю монет віддали чомусь мені. Може, вважали, що я, як єдиний єврей в групі, найкраще надаюся на ролю банкіра.

Чоловічок, ступаючи не зовсім твердо (очевидно, йому гостро бракувало чарки, щоб відчутти себе на твердих ногах після вчорашньої п'ятики), повів нас на сусідню вулицю і зупинився перед огороженим садочком — точнісінько таким самим, як кілька інших, повз які ми пройшли. Але, безперечно, лише цей садочок був справді історичним, а всі інші не були варті жадної уваги.

Підшморгуючи носом і блукаючи поглядом почервонілих водяво-блакитних очей хронічного алькоголіка, він почав свою розповідь за зразком гурра-патріотичних статей з радянської преси.

— Великий герой громадянської війни Григорій Іванович Котовський був спочатку управителем панського маєтку в Молдавії. Побачивши злидні й горе трудового селянства, він зарізав панську родину і став на чолі банди, тобто, звичайно, не банди, а загону повсталих селян, які експро... експро... бірували...

— Експропріювали, — підказав йому хтось.

— Я й кажу — експробірували панське майно, різали панів і використовували молодих панночок.

Мені здалося, що на обличчях двох чи трьох членів нашої групи з'явився характеристичний вираз, за яким досвідчені люди звичайно впізнають сексотів: вираз якогось напруженого чекання в поєднанні з почуттям прикрости. Це можна було пояснити тим, що з розповіді чоловічка несподівано почав виринати такий образ Котовського, який явно не відповідав канонізованій схемі, і це поставило "позаштатних співробітників" перед важкою дилемою. Не донести — значить ризикувати, що коли інші донесуть, то той, що не доніс, буде позбавлений титулу "співробітника", що загрожує переведенням до розряду громадян. З іншого боку, переривати такий приємний і, певна річ, заслужений відпочинок доносительством — справа небажана, і взагалі все це починає нагадувати якусь підступну халепу. Втім, можливо, що це мені лише привиділося.

— Царська влада, — продовжував чоловічок, — кілька разів кидала Григорія Івановича до в'язниці, на каторгу, засуджувала до страти, але він тікав з в'язниці і знов діяв на чолі своїх людей, застрашуючи всіх експлуататорів, а особливо — багатих пань та гарних панночок.

Несподіване поєднання зловісного образу "експлуататорів" з солодким образом "гарних панночок" декому сподобалося, і в нашій групі пролунав сміх. А ті двоє чи троє все ще стояли, як мені здавалося, з напруженими обличчями, не знаючи, як поводитися.

— Але ось сталася Велика Жовтнева Соціалістична революція, і Григорій Іванович відразу відчув, що нова влада близька йому, наче рідна матір... матір...

Він перевів подих і облизав губи. Здається, смертельна туга за чаркою душила його, і він з розпачу мало не вимовив відому російську фразу, в якій слово "матір" виконує зовсім іншу службову роль, але в останню мить зрозумів, що ця фраза жадним чином не відповідає тій високій культурно-просвітній місії, яку він виконує.

Тут уже засміялися всі, включно з тими двома чи трьома, і напружений вираз зник з їхніх облич. Мені здалося, що вони очима порозумілися між собою і домовилися не доносити, щоб не псувати собі відпочинку, а бідного чоловічка потрактувати просто як блазня, жалюгідною особою якого не варто турбувати увагу поважних "органів".

— Під час громадянської війни Григорій Іванович стояв на чолі найгероїчніших частин Червоної армії, бив білих і всіх інших, і сам товариш Ленін нагородив його орденом.

Таємнича згадка про "всіх інших" надавала широке поле для

припущень і викликала підозру, що на увазі маються аж ніяк не озброєні вороги революції.

— Після війни Григорій Іванович очолив війська, які стояли тут, в Умані та в околиці. Він мав адъютанта, з яким пройшов весь свій славний бойовий шлях. А в адъютанта була красуня-жінка...

Чоловічок підніс голос і урочисто оглянув нас усіх. Відчувалося, що він дійшов до кульмінаційного пункту своєї розповіді.

— А Григорій Іванович був чолов'яга, дай Бог нам усім — великий, міцний, мужній, словом — саме те, що треба гарній жінці.

— І ось одного разу адъютант повернувся з Москви, куди їздив у службових справах, і застав Григорія Івановича зі своєю дружиною тут — під цією яблунею, яку ви всі бачите на власні очі!

Хоча яблуня, яку ми бачили, була явно не така стара, щоб бути сучасницею тих подій, ми яскраво уявили, як величезне героїське тіло лежить під яблунею в пікантній позі, а славетні кумачеві штани і позолочена іменна шабля — військова нагорода за розгром Льодового походу 1921 року — лежать поруч на ніжній траві. А тінь від яблуні хитається на не прикритих кумачем атлетичних м'язах, і птахи виповнюють авансцену щасливим цвірінканням.

Чи то день був такий чудовий, чи то огляд мистецьких та художніх див Софіївки так загострив нашу художню уяву, чи то милоархаїчний вигляд Умані так відсвіжив нашу мистецьку фантазію, а може й чоловічок справді мав якийсь містичний вплив на людей, але ми всі — я певний, що дослівно всі — напрочуд реально уздріли цю драматичну сцену. Просто були фізично кинені в неї, наче якась мара, — наслання 1925 року, — огорнула нас і перетворила на живих свідків епічної загибелі великого героя.

— Тут адъютант підняв з землі іменну золоту шаблю Григорія Івановича і вдарив тричі — першого разу свого командарма нижче спини, вдруге — його ж таки по голові, а втретє — по голові своєї дружини. А потім впав він на траву, дико скрикнув, вихопив револьвера і застрелився.

Чоловічок із задоволенням і навіть гордовито поглянув на нас, переконаючись у справленому враженні, і урочисто підніс руку. Ми чекали на переможно-урочистий фінал його виступу, а я затиснув у спітнілій долоні монети, готуючись відзначити ними Великого Мистця і врятувати його від смертельної спраги.

— Григорієві Івановичу... — повільно вимовив він, явно намагаючись опанувати свій дещо неслухняний язик і наслідувати вимову відомого диктора московського радіо Юрія Левітана. Але тут щось сталося — навіть важко пояснити, що саме. Здається, залишки вчорашніх горілчаних парів раптово вдарили йому в

голову, чи то передчуття близької зустрічі з півлітрою остаточно послабило його й без того слабе самовладання, і чоловічок на мить пустився гальм і несподівано вимовив не те, що хотів і що мало бути гідним завершенням його культурної місії, а щось інше, що лежало десь глибоко в серці.

— ...Катюзі!..

Запанувала залякана тиша, і всі ми, і сам чоловічок майже боляче відчули, що ситуація загрозливо змінилася і вийшла з меж гумористичного інциденту на той терен, де "позаштатні співробітники", в наявності яких у нашій групі чоловічок так само не сумнівався, як ми всі, вже не мають права промовчати і мусять виконувати свої функції. Відчай промайнув на обличчі чоловічка, але він вхопився за єдино можливий вихід. Використовуючи фонетичну близькість слів "катюга" та "Котовський", він удав, що вимовляє прізвище Григорія Івановича на московський лад, і заволав, перебільшено "акаючи":

— ...Ка-а-а-товському — вічна слава!

Стримуючи регіт, що розривав нам кишки (бож як можна сміятися, коли проголошено вічну славу великому народному героєві), ми спостерігали красномовну зміну виразів на обличчі чоловічка: від переляку до надії, від надії — до впевненості, що все щасливо минулося.

— По заслугі! — перервав я тишу і висипав жменю монет в долоню чоловічка, відзначаючи таким чином його заслуги перед нашою туристичною групою.

Чоловічок блискавично попрямував до найближчої крамниці, а ми повернулися до нашого автобусу.

На зворотному шляху я міркував про обставини загибелі героя. Радянські джерела звинувачують в його загибелі то троцькістів, то агентів невідомих "імперіалістичних розвідок". Найчастіше, це є вірною ознакою того, що його забили свої ж такі радянчики, бо він комусь заважав. А оскільки це був 1925 рік, коли Сталін починав боротьбу за Ленінову спадщину і ліквідував деяких героїв, які забагато знали, то... Цілком можливо, що два здібні бандити на якомусь відтинку славного революційного шляху працювали разом (можливо тоді, коли радянське військо вчинило марш на Варшаву, який нещасливо завершився, і в цій невдачі радянські військовики нишком звинувачували саме Сталіна), і Котовський мав забагато відомостей про цю частину Сталінової біографії.

Проте, це лише припущення. Не є виключеним, що саме народна легенда, що її переповів нам Великий Мистець, є справедливою й найправдивіше висвітлює причини і обставини смерті червоного героя.

Мої міркування перервала пісня, що її заспівали наші туристи з ініціативи керівника групи. Свідомий не занадто співучого тембру

свого голосу, я не розтуляв рота. Проспівали однієї сучасної української пісні з репертуару Гнатюка, потім другої, і я помітив, що на мене подивляються скоса. Мабуть, в декого виникла думка, що "цей жид, певно, гребує нашими піснями". Заспівали далі наймоднішої на той час:

Як я малим збирався навесні
Йти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними
і чорними,
Червоними і чорними нитками.

Я підспівав разом з усіма:

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба!
Два кольори мої, два кольори —
Червоне — то любов,
а чорне — то журба...

Довкола почали посміхатися і схвально закивали мені головами. Я переконався, що мій "козлетон" нікого не лякає, і вже сміливіше приєднався до самодіяльного хору:

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не несу додому,
Крім горточок старого полотна,
І вишите,
і вишите,
І вишите моє життя на ньому...

Наше зворотнє перетворення з "туристів" на "відпочиваючих" проходило під пісню, і я якось не помітив, як монументальний образ великого народного героя Григорія Івановича Котовського кудись відійшов з моєї свідомости, заступившись легкою журбою, що так пасувала до навколишніх пейзажів у сутінках, що насувалися.

До відзначення 100-річчя театру корифеїв

Валеріян Ревуцький

Українська преса "по той бік" продовжує широко згадувати дату сторіччя заснування театру корифеїв, яка припадає під кінець 1881 року, у зв'язку з чим період його діяльності наголошується як велика доба піднесення й розквіту українського театрального мистецтва. Зазначаються також його успіхи на терені царської Росії поза межами України та прихильні відгуки на його творчу діяльність відомих діячів російської культури. Наголошується, що за кілька десятиліть свого існування, він виховав багато молодих продовжувачів і учнів і, нарешті, відмічається, що ця подія ввійшла до календаря пам'ятних дат, схвалених ЮНЕСКО. Разом з тим ніде не згадується про тернистий шлях театру корифеїв, зокрема про його постійну боротьбу з цензурою царської Росії, з її поліцією та іншими державно-адміністративними чинниками.

Що ж до того, що театр корифеїв (відоміший як етнографічно-побутовий театр) був наприкінці 19 сторіччя великою рушійною силою піднесення й розквіту українського театрального мистецтва, то треба беззастережно й відразу ствердити й навіть підкреслити його чисто льокальне значення для Східньої України. На цьому терені він був першим українським професійним театром. Відомо, що до 1881 року було вже написано багато українських драм (для прикладу згадаймо бібліографічний довідник Михайла Комарова, який наводить 175 назв п'єс, що з'явилися до 1881 року). Не бракувало й українських театральних вистав, створених професійними акторськими силами. Але професійного українського театру хоч би у вигляді однієї трупи, на Східній Україні не було. Натомість існували українські вистави, що давалися в складі російських, польських або навіть російсько-польських професійних труп.

Нема потреби багато говорити про те, що українська драматургія притягала професійних акторів, які народилися не тільки на Східній Україні. Михайло Щепкін і Любов Млотковська походили з Курської області, Карпо Соленик був з Білорусі, а ще один визначний актор тих часів Іван Дрейсх — аж з Німеччини. Всі вони виступали в тому неукраїнському репертуарі, який домінував тоді, і лише час від часу зверталися до п'єс Котляревського, Квітки-Оснот'яненка та інших, менш відомих авторів, де мали великий успіх.

Отож були українські вистави на Східній Україні, та не було

українського професійного театру, що давав би всі свої вистави в українській мові. З цього приводу поява театру корифеїв на чолі з Марком Кропивницьким є знаменною подією в українському театральному житті. Але тут виникає інше питання. Адже за 17 років перед заснуванням театру в 1881 році, а саме 1864 року, з'явився перший український професійний театр у Львові, що називався театр "Руської Бесіди". То був професійний український театр, що включав до свого репертуару поруч з українськими п'єсами перекладні драми світового театру. В цьому полягає відмінність цієї групи від театру корифеїв. На сьогоднішній день, коли (хай чужими силами) терени з українським населенням об'єднано в УРСР, поява театру "Руської Бесіди" губить свій льокальний характер і стає на театральній ниві подією всеукраїнського значення. Створення ж театру корифеїв — це явище, що має чисто льокальний характер, це є продовження процесу створення українського професійного театру, хоч і в обставинах, що склалися в Східній Україні після скасування деяких обмежень Валуєвського указу 1876 року. Брати її за початок створення українського професійного театру в 1982 році — справа застаріла, а з погляду історії українського театру — невірна.

Радянські офіційні чинники намагаються постійно наголошувати дату 1881 року, переслідуючи при цьому подвійну мету. З одного боку, вони підкреслюють величезну майстерність мистців театру корифеїв, а з другого, незмінно зазначають його етнографічно-побутовий характер, що було чимсь нижчим від російського театру. Цього погляду вони тримаються до сьогоднішнього дня, вже майже сорок років по даті об'єднання українських теренів, а 1864 рік, дату створення театру "Руської Бесіди", або згадують лише побічно, або й зовсім оминають її.

Відомий сучасний театрознавець Юрій Бобошко зазначав, що "про театр і кожного з них зокрема написано чимало книг, статей".¹ В цьому він має рацію. Але відразу насувається інше питання. Вже добігає сорок років з того дня, коли всі західньоукраїнські землі ввійшли до УРСР, але жадної монографії про визначних майстрів "Руської Бесіди" не вийшло. Є чимало книжок про провідних акторів театру корифеїв, починаючи з найстаршого, Марка Кропивницького, до наймолодших, але нічого немає ані про Івана Гриневецького, ані про Казіміра Плошевського, ані про таких виняткових самородків, як Катерина Рубчакова, Антоніна Осиповичева, Василь Юрчак. У той же час це були постаті, що не тільки дорівнювали корифеям своєю майстерністю й талантом, а й дещо перевищували їх у світовому репертуарі.

Численні автори "по той бік" ніде не згадують про те, що театр

1. Ю. Бобошко, "Сузір'я блискучих талантів", *Український театр*, 1982, ч. 2, стор. 26.

корифеїв, переживши свій золотий вік піднесення, почав занепадати, бо його керівники були неспроможні тлумачити твори нових українських драматургів. Для прикладу наведемо *Блакитну троянду* Лесі Українки, поставлену трупою Кропивницького в 1899 році, вистава якої залишила нерадісне враження в автора. Винниченко не пізнав своєї *Брехні*, поставленої в театрі Садовського. Там таки вистава *Камінного господаря* Л. Українки "справляла жалюгідне враження",² і в цьому ж театрі "не вдався й символічний етюд О. Олесь *Осінь*".³

Радянські джерела зазначають, що театр корифеїв виховав багато молодих продовжувачів і учнів. На жаль, це не відповідає дійсності. 1929 року, коли, повернувшись з еміграції, Садовський об'єднав свою трупу з театром Саксаганського, новостворена ними спільна трупа акторів давала вистави в Київському оперовому театрі з клясики 19 сторіччя. І тоді критика писала, що досить відібрати від трупи двох корифеїв, щоб той театр "обезкровився". Цей факт підтверджує також і лист Саксаганського до Садовського від 1900 року:⁴ "Плюнь на все, будемо вкупі. Всіх ти акторів-челядників, яких ти покинеш, можемо скрізь знайти".⁵

Властиво, питання саме в тому "челядництві", в тому допоміжному матеріалі, що служив лише фоном для праці корифеїв і що без останніх перетворювалися на обезкровлену масу. Корифеї не надавали справі виховання великої ваги. Лише досягнувши шістдесятирічного віку, Саксаганський написав кілька теоретичних статей про свій сценічний досвід, робив спроби реформувати мистецтво корифеїв на клясичному репертуарі в Державному народному театрі, поставивши *Розбійників* Шіллера (де сам грав роллю Франца Моора), *Урієля Акосту* К. Гуцкова та *Отелло* Шекспіра (цю останню п'єсу — вже в Державному українському драматичному театрі ім. М. К. Заньковецької, де відбулася прем'єра 6 лютого 1926 року).⁶

Ці спроби були короткотривалі. Саксаганський, великий актор і режисер школи переживання в етнографічно-побутовому театрі, не

2. Д. Антонович, *Триста років українського театру, 1619-1919* (Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925), стор. 205.

3. В. Василько, *Микола Садовський і його театр* (Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1962), стор. 81.

4. *Мистецтво*, 1959, ч. 3.

5. Опубліковано в статті Й. Гірняка "Чому український народний театр не пережив своїх основоположників?", *Український огляд*, 1950, ч. 2.

6. Збірник *Про мистецтво театру* (Київ: в-во "Мистецтво", 1954, стор. 284) помилково зазначає, що "то була перша вистава цієї трагедії на українській сцені". Перша вистава *Отелло* на українській сцені відбулася в театрі "Руської Бесіди" (Львів, 1923).

залишив після себе творчих спадкоємців. Навіть його найближчі молодші співробітники Олександр Корольчук і Борис Романицький, опинившись режисерами в театрі ім. Заньковецької й віддавши шану Саксаганському, воліли дивитися на зразки праці Державного драматичного театру, а останній (по смерті першого 1925 року) вдався відразу по мистецьку допомогу вихованця МХАТ Олександра Загарова, що повернувся з еміграції. Фраза, кинута колись Саксаганському одним ентузіастом його творчості: "Ах, дорогий Панасе Карповичу, після вас не буде вас!"⁷ стала реальністю стосовно театру корифеїв всупереч твердженням сучасної української преси "по той бік".

Що ж до того, що дата відзначення 100-річчя театру корифеїв увійшла до календарних дат ЮНЕСКО (де УРСР є членом з 1962 року), то цей факт має мінімальне значення для opinii світових діячів театрального мистецтва. Як відомо, ексекютива цієї установи знаходиться під переважним впливом держав радянського бльоку й до її праці пропихується все те, що загалом йде на користь підвищення політичного авторитету Радянського Союзу.

Лишається коротко висвітлити, чому під час відзначення сотих роковин театру корифеїв нічого не сказано про його постійну боротьбу з цензурою царської Росії. Адже без жадного сумніву можна сказати, що навіть короточасні блискучі успіхи театру корифеїв були б ще значно більшими, якби не тяжкі цензурні обмеження. Справу боротьби з цензурою замовчано з інших міркувань, а саме: щоб не дати читачеві можливості порівняння до тих самих методів цензури, які вживаються супроти сучасного українського театру офіційними чинниками червоноросійської імперії.

Тут не місце висвітлювати всю цю боротьбу. Було заборонено ставити п'єси з життя інтелігенції, з життя міщан, побутові п'єси про минуле України, перекладні п'єси. Все це страшенно звужувало репертуар. Лишалися лише драми з сільського життя з родинними справами, з усіма їхніми радостями та прикростями. Цензура постійно відволікала дозвіл на вистави драм. Для прикладу згадаймо, що історична драма *Богдан Хмельницький* М. Старицького, зголошена до цензури 1886 року, була дозволена до вистави лише 1897 року, а його ж *Оборона Буші*, передана до цензури 1889 року, отримала дозвіл уже по смерті автора. Драму *Бурлака* І. Тобілевича було написано 1883 року, а поставлено вперше лише 1897 року.

Часом п'єси, подані до цензури, остання повертала, і тоді автори

7. Збірник *Про мистецтво театру* (Київ: в-во "Мистецтво", 1954), стор. 287.

давали іншу редакцію. Наприклад, драма Кропивницького *Глимай, або ж павук* мала п'ять редакцій, а його ж інша драма *Глум і помста (Титарівна)* — шість. Відповідні царські урядовці часто ставили вимогу давати перед кожною виставою української п'єси таку саму кількість актів п'єси в російській мові. Доходило до конфліктів з міською владою. Наприклад, 1892 року Саксаганський подав до суду Одеського міського голову за те, що той лишив у силі наказ ставити відповідну кількість дій п'єс у російській мові перед кожною виставою української п'єси.

Не приніс полегшення цензурних утисків і вихід циркуляра 1906 року, коли Садовському вдалося zorganizувати постійний український театр у Києві. Не зважаючи на дозвіл циркуляра виставляти перекладні п'єси, поліція заборонила ставити *Євреїв Є.* Чірікова в українській мові, хоч перед тим вона йшла на петербурзькій сцені. Поліція також не дозволила друкувати афіші до вистави в цьому ж театрі драми Л. Старицької-Черняхівської *Гетьман Дорошенко* під тим приводом, що п'єса пропагує "мазепинство" та відрив від Росії.

Це лише кілька фактів. Варто нагадати ще один. Як тільки zorganizувалося Товариство українських акторів братів Тобілевичів (1890 рік) як поважна українська трупа, відразу на противагу їй у Києві було створено першорядну російську трупу Миколи Соловцова. Для крашої праці цієї трупи було навіть вибудовано нове приміщення, а Товариство братів Тобілевичів так і залишилося пересувною трупою. Тим не менш театр корифеїв продовжував працювати, доки не відійшли його провідні постаті...

І офіційні чинники царської Росії, і сучасні володарі червонорадянської імперії показали на фактах своєї діяльності, що ні перші, ні другі ніколи не були зацікавлені в існуванні повновартісного європеїзованого українського театру. Тому ніколи (навіть ще в 19 столітті) театр корифеїв не мав сталого приміщення, тому 1933 року розгромлено "Березиль", розформовано Червонозаводський театр. Тому й зараз замовчується діяльність, хоч би для прикладу провідних акторів театру "Руської Бесіди", сучасників театру корифеїв. І саме тому робиться такий великий наголос на театрі корифеїв з його великими митцями-акторами в дні його заснування. Але за актом звеличання стоїть іронічна посмішка офіційних радянських інституцій. В навіязаних ще їхніми попередниками рамках діяльності театру корифеїв вони вбачають тепер свій типовий колоніальний театр, що його пропагують з їхньої метрополії.

40-ЛІТТЯ ХІРОТОНІЇ МИТРОПОЛИТА МСТИСЛАВА СКРИПНИКА

Аркадій Жуковський

У травні 1982 року українська спільнота поза батьківщиною урочисто відзначила сорокову річницю з дня хіротонії Блаженнішого митрополита Мстислава Скрипника, голови Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) й Української Православної Церкви в США, визначного ієрарха Української Православної Церкви у вільному світі.

Висвячення на єпископа Мстислава п'ятьма ієрархами на чолі з владикою Никанором відбулося 14 травня 1942 року в Андріївському соборі у Києві; тоді ж здійснено хіротонію й інших єпископів та одночасно, 10-17 травня, відбувся собор єпископів УАПЦ у Києві. Від тих подій починається новий етап у житті Української Православної Церкви, який часто визначається як третє відродження Української Православної Церкви, що продовжує світлу традицію своїх славних попередників, які після занепаду її підносили прадідівську Церкву до нових висот. 1620 року, за трудних обставин у висліді внутрішнього конфлікту (Берестейська унія) та польського опору, провідні національно-культурні діячі на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним уможливили хіротонію митрополита Йова Борецького й інших п'яťох єпископів. Продовжувачем і уособленням відродженої Православної Церкви був її найбільший реформатор, митрополит Петро Могила, який надав міцні основи не тільки Українській Православній Церкві, але й усьому православію. Черговий занепад був спричинений ослабленням української козацької держави і підпорядкуванням 1686 року Української Православної Церкви Московській Патріярхії та пізнішою русифікацією її ієрархії. Три століття після першого відродження Всеукраїнський Православний Собор у Києві (14-30 квітня 1921) обрав ієрархію Української Автокефальної Православної Церкви на чолі з митрополитом-мучеником Василем Липківським. УАПЦ після недовгочасного розквіту була ліквідована 1930 року, а її провід і багато вірних були знищені радянським режимом. Знову, двадцять років після другого відродження, на цей раз під німецькою окупацією, Православна Церква на Україні втретє постала до життя і свого покликання, продовжуючи традицію своїх славних попередників,

сподвижників Йова Борецького, Петра Могили, Василя Липківського. Владика Мстислав — один з реалізаторів цього відродження Українського Православ'я і нині єдиний єпископ хіротонії 1942 року, що з подиву гідною посвятою і діловитістю продовжує перебрані вже сорок років відповідальні завдання.

У трудолюбивому житті Блаженнішого митрополита можна розрізнити три відмінні періоди і покликання.

Бурхливі події війни й революції захопили Степана Скрипника, і він вступив до Армії УНР, з якою, як її старшина, захищав молоду українську державу. Ця його діяльність пов'язана з родинною традицією, про яку слід коротко згадати.

Митрополит Мстислав народився 10 квітня 1898 року у багатій на історію Полтаві. Батько його був з полтавських козаків, а мати — сестра Симона Петлюри. Родина Скрипників була побожна: дід і батько були церковними старостами Кладбищенської і Воскресенської церков у Полтаві, дід матері, овдовівши, став ієромонахом, а її бабуся була ігуменею Теплівського монастиря в Криму. Дядько владика, Симон Петлюра, мав великий вплив на духове формування молодого Степана Скрипника.

По закінченні клясичної гімназії у Полтаві Степан Скрипник вступив до Української Армії, де служив упродовж чотирьох років, був вояком славного Першого Гайдамацького полку ім. кошового Костя Гордієнка. За гетьманату, перебуваючи в Києві, був заарештований разом з Петлюрою й ув'язнений у Лук'янівській в'язниці. За Директорії, вже як старшина Армії УНР, Скрипник воював проти червоних і білих російських окупантів і в кінці 1920 року попав до табору інтернованих у Каліші (Польща).

Тут починається другий етап життя Владика. По звільненні він виїздить на Волинь, пізніше переїздить до Галичини, де працює в культурно-освітніх і кооперативних установах. З 1926 року він знову на Волині, де працює в самоврядуванні, згодом навчається у Вищій школі політичних наук у Варшаві, яку закінчує 1930 року. По його поверненні на Волинь українське населення обирає (1930) Скрипника послом до польського парламенту, в якому він до 1939 року відстоював права свого народу та виступав на захист переслідуваної Української Православної Церкви під Польщею. Відповідальне становище в польському парламенті не перешкоджало Скрипникові бути активним в українському громадському житті. Він був членом президії Товариства ім. митрополита Петра Могили в Луцькому і головою товариства "Українська Школа" в Рівному, як також членом інших українських культурно-громадських організацій. Він допоміг у збереженні українського шкільництва і преси та підсилював українське національне відродження на Волині. Степан Скрипник брав активну участь у церковних з'їздах духовенства і мирян на Волині, був організа-

тором масових маніфестацій, що відбулися 10 вересня 1933 року в Почаївській Лаврі, які поклали край московським впливам у Православній Церкві, і домогся того, що були висвячені два українські єпископи — Полікарп Сікорський та Олексій Громадський. У 1938 році Скрипник виголосив важливу промову у польському Сеймі, наплямувавши зруйнування на Холмщині 140 церков та перестерігаючи проти заходів примусового переведення на Волині православних українців на католицтво та критикуючи заходи польонізації Православної Церкви під Польщею. Під час вибуху німецько-польської війни посол Скрипник мав відвагу заявити, що українці не мають підстав пропивати кров за Польщу, яка була впродовж 20 років для українців мачухою...

За нових обставин німецької окупації західних українських окраїн Скрипник був заступником голови Холмської єпархіяльної ради, а восени 1941 року його обрано заступником голови Церковної ради на Волині і зв'язковим до Української церковної ради у Києві.

З початком війни на сході, втративши дружину, Степан Скрипник вирішив присвятити своє життя рідній Церкві. Це — початок третього етапу на його життєвому шляху.

Висвячений на ієрея у квітні 1942 року, згодом пострижений у ченці з ім'ям Мстислава, 14 травня 1942 року він був хіротонізований на єпископа Переяславського в Андріївському соборі в Києві. Для організаціїного охоплення системою УАПЦ всієї української території, звільненої від більшовицької окупації, єпископ Мстислав вирушає в дорогу, відвідуючи важливіші осередки: насамперед на Переяславщині, потім рідну Полтаву, Кременчук, Лубні, Хорол, Харків й інші центри Лівобережжя. Всюди знаходить священнослужителів, так потрібних після більшовицького спустошення, відправляє урочисті богослуження, на яких виголошує патріотичні проповіді. Всюди організує масові хрищення дітей і юнацтва. Крім цієї місійної акції, єпископ Мстислав виконував обов'язки помічника архієпископа Київського Никанора Абрамовича, як також секретаря Собору єпископів УАПЦ на Центральних українських землях. Уся ця багатогранна діяльність молодого й енергійного єпископа викликала ентузіазм серед вірних, на що звернула увагу окупаційна німецька влада й заборонила йому візитації парафій на провінції, а далі й перебування на Київщині, і він мусив покинути свою єпархію. Щоб уникнути арешту, Владика виїхав на Волинь до митрополита Полікарпа. Тут у жовтні 1942 року єпископ Мстислав взяв участь у соборі єпископів УАПЦ у Луцькому, який, через заборону німецької влади, був офіційно названий нарадою єпископів. Тоді найболючішою справою для православних було взаємопоборювання між УАПЦ під проводом митрополита Полі-

карпа Сікорського і Автономною Православною Церквою на Україні, яку очолював митрополит Олексій Громадський. Для ослаблення українців на церковному відтинку німці сприяли цьому розбиттю. Щоб покласти йому край, нарада єпископів УАПЦ вислала свою делегацію: архієпископа Никанора і єпископа Мстислава на переговори з митрополитом Олексієм. 8 жовтня 1942 року відбулася у Почаївській Лаврі нарада між представниками Автокефальної й Автономної Церков, на якій підписано "акт поєднання".

Цей акт — важливе досягнення Української Православної Церкви під німецькою окупацією, а одним з його творців був і Владика Мстислав. Однак, це об'єднання не подобалося німцям, вони примусили митрополита Олексія відкликати Почаївський акт і почали репресії проти єпископа Мстислава.

Коли він повернувся до Рівного, Гестапо 12 жовтня 1942 року заарештувало його й перевезло до в'язниці в Чернігові, згодом до Прилуки, далі до Києва. Щойно в кінці квітня 1943 року його звільнили, але з заборону покидати Київ і відправляти богослуження поза містом. З наближенням фронту Владика, залишивши українську столицю, деякий час знаходить захист у митрополита Діонісія у Варшаві, щоб згодом податися у дальшу мандрівку на Захід. За дорученням митрополита Полікарпа в червні 1944 року єпископ Мстислав допильнував евакуацію українського духовенства та їх родин у Західню Європу. Йшлося про значну групу українців, близько 700 біженців, у тому числі 12 православних єпископів, 150 священників, з них 30 греко-католицьких; пробравшись через Братіславу на Словаччині, Австрію, по довгих труднощах і перипетіях вони поселилися у Західній Німеччині.

Велику працю проробив Владика Мстислав після закінчення війни, впорядковуючи й активізуючи українське православне життя в Німеччині, Франції, Бельгії, Англії. Коли на місцях не було духовної опіки, він сам її уділював, як це було в Парижі, аж поки сюди не спровадили потрібних священників.

Перебуваючи в Німеччині, він організував церковне життя у 16 таборах у Великому Гессені, де створено Епархіяльне управління, і видавав місячник *Христова громада*. У грудні 1946 — березні 1947 років Владика відвідав українські осередки у Франції, а в Парижі допоміг придбати приміщення для богослуження. Під час короткого перебування в Англії єпископ Мстислав клопотався про спішення звільнення полонених вояків Першої Української Дивізії УНА.

За віддану працю на користь Української Православної Церкви на весні 1947 року собор єпископів підніс Владика до сану архієпископа і того ж року у вересні він виїхав до Канади; у

листопаді на соборі в Вінніпезі його обрано головою Української Греко-Православної Церкви в Канаді з титулом архієпископа Вінніпезького і всієї Канади. У Вінніпезі з ініціативи архієпископа Мстислава розпочато будову катедри Пресвятої Трійці. Очолюючи Українську Православну Церкву в Канаді, Владика Мстислав намагався допровадити до поєднання всіх православних українців, до чого він прагне й тепер, в єдиній Українській Православній Церкві. Наколи ж у реалізації цієї переважливої справи Владика наразився на непереборні труднощі, він переїхав до США, де став ініціатором "Собору поєднання" Української Православної Церкви, що відбувся 12-15 жовтня 1950 року в Нью-Йорку, на якому об'єднано дві юрисдикції: митрополита Іоана Теодоровича й архієпископа Мстислава і створено одну Українську Православну Церкву у США на чолі з митрополитом Іоаном, а його заступником і головою консисторії став архієпископ Мстислав. Завдяки наполегливій праці голови консисторії зміцнено організаційну структуру Церкви, збільшено число парафій (з 118 священиками), посилено український дух по парафіях та звернено більшу увагу на культурну роботу.

Продумано і вдалою ініціативою Владики було створення 1951 року українського Православного центру у вільному світі, який організовано у Бавнд Бруку біля Нью-Йорку, де знаходиться адміністративний осередок з консисторією УПЦ в США, Український Науково-Богословський Інститут з великою видавничою діяльністю. Тут створено цінний музей-архів, в якому зберігаються скарби нашої церковної і національної давнини: багату бібліотеку, що охоплює близько 50 тисяч книг з унікальними виданнями, видавництво з друкарнею, в якому появляються сотні добірних публікацій церковного і загальнокультурного змісту, як також місячний журнал *Українське православне слово*, яке виходить вже 33 роки під дбайливою редакцією самого Владики.

У Бавнд Бруку побудовано величавий храм — церкву Св. Андрія, яку названо церквою-пам'ятником жертвам голоду на Україні 1933 року. За словами митрополита Мстислава, "церква-пам'ятник — це твір вільного українського духа, це наш скромний вклад до скарбниці духових вартостей Сполучених Штатів Америки". Біля храму-пам'ятника заложено загальновідомий цвинтар, де поховано багато визначних і заслужених українських діячів не тільки з США, але й з інших країн українського поселення.

Великою заслугою митрополита Мстислава було заснування 1975 року в Бавнд Бруку Свято-Софійської православної семінарії, афілійованої з Ратгєрським університетом, яка готує кваліфіковані священицькі кадри.

Останній здобуток Православного центру — побудова Дому

української культури, здвигненого в пам'ять тисячоліття хрищення Руси-України. Він стане одним з осередків не тільки релігійної, але й культурної і громадської діяльності. У ньому приміщена бібліотека-архів, буде працювати українська школа, відбуватимуться різні влаштування релігійного та загальнонаціонального характеру. Крім того, передбачається в цьому домі приміщення для різних церковно-релігійних організацій.

Вже понад тридцять років митрополит Мстислав ініціює і запроваджує у життя різні проекти, зв'язані з життям Української Православної Церкви у США, та керує Православним центром у Бавнд Бруку, який нерозривно зв'язаний з особою Владики.

Вступивши в духовий стан, митрополит Мстислав не перестав працювати над здійсненням єдності всіх українських православних церков; так було на Україні в 1942-43 роках і поза межами батьківщини згодом. І в цій справі для митрополита немає компромісу, бо від здійснення єдності залежить не тільки престиж Української Православної Церкви, але й її майбутнє. А до її реалізації потрібно терпеливості, наполегливості і великого такту. Завдяки постійним заходам митрополита на цьому відтинку доведено до молитовної єдності між Українською Православною Церквою у США, Українською Греко-Православною Церквою в Канаді та Українською Автокефальною Православною Церквою, трьома найбільшими митрополіями, що відбувають спільні наради, на яких серед іншого проголошено, що "поза межами України існує тільки одна Українська Православна Церква, — церква автокефальна, з устроєм соборноправним, яка складається з трьох самостійних митрополій, що становлять собою одну духовну цілість" (нарада 29-30 квітня 1960 року). Дотепер з 1953 року відбулося 7 нарад, на яких устійнено однакове вишколення кадрів духовенства й одностайну богослужбову практику.

Іншою ідеєю, дорогою Владиці Мстиславі є визнання і здобуття належного місця для Української Православної Церкви серед інших Православних Церков світу в лоні Вселенського Православ'я. На цьому шляху митрополит Мстислав не шкодував своїх сил і домогся не абияких успіхів відвідинами і пізнішою співпрацею з вселенським патріархом й архієпископом Константинополя Атенагорасом. Пізніше, коли виринуло питання скликання Великого і Священного Собору Православних Церков, митрополит Мстислав відбув десятки подорожей до Шамбезі (Швайцарія) до Всеправославного Центру, щоб представити генеральному секретареві Собору, митрополитові Дамаскіносові, становище і побажання Українського Православ'я.

З великою увагою ставиться наш митрополит також до питання зближення і співпраці християнських Церков, як передуд-

мови успіху Христової віри в світі та відпорности проти наступу безбожницьких сил. Конкретним прикладом бажання співпраці є участь митрополита як обсерватора на II Вселенському Ватиканському Соборі. Владика Мстислав підтримує коректні відносини з Українською Католицькою Церквою, особливо зі своїми співбратами на американському терені. Він гостро засудив насильницьку ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви в Україні та її підпорядкування Російській Православній Церкві.

Очолюючи протягом довгих років одну з Українських Церков, Владика Мстислав не стояв осторонь і світського життя. З нагоди 10-річчя своєї хіротонії 1952 року він заявив: "Вважаю, що мені як єпископові не вільно не знати, чим живуть вірні нашої Церкви і поза її мурами. Окрім того, ніщо, дослівно ніщо, не може звільнити мене від обов'язку бути активним учасником у боротьбі українського народу за волю і державність. Навпаки, я глибоко переконаний, що єпископський сан робить цей обов'язок ще більш обов'язковим".

Він же не тільки визначний член Президії Секретаріату СКВУ, але своїм авторитетом не раз рятував світову громадську централю від занепаду і внутрішнього роздору. Владика належить до рідкісних людей нашої спільноти, бо має відвагу підтримувати конструктивні й консолідаційні, але також нап'ямувати шкідливі прояви в нашому громадському і політичному житті. За таку поставу не раз йому доводиться зазнавати неприємностей та образ. Однак, своєю настановою Владика рятує правопорядок і моральність нашої громади в розсіянні.

Головні етапи й ділянки відданої його праці: Полтава і широкі простори України під час Визвольних Змагань; Волинь і Варшава між двома світовими війнами; і вкінці — Західня Європа, Канада й США з великим центром у Бавнд Бруку. Ці осередки близькі серцю нашого Владика, де він трудився, служивши українській справі як вояк, дипломат-політик і вкінці як ієрарх і первоієрарх Церкви. Однак у Владика митрополита всі ці три функції зливаються в одне: служіння рідному народові й Україні. Владика — ієрарх-політик, як були його великі попередники — митрополити Петро Могила і Василь Липківський. Бути політиком — значить служити народові, що наш Владика не перестає робити на протязі всього свого життя. Політичний хист Владика виявляється в його діях і настановах; у його активній співдії при відродженні УАПЦ на центральних українських землях з осередком у Києві, у підготові й підписанні "акту поєднання" з Автономною Церквою 1942 року, у прагненні до єдности всіх Українських Православних Церков та в намаганні включити УАПЦ у світове православ'є. Це на церковному відтинку, а на громадсько-суспільному — підтримка всіх конструктивно-творчих

ініціатив та інституцій, насамперед його вагома участь у СКВУ. Як політик, Верховний Ієрарх дбає про гармонію й співпрацю всіх складових частин громади-нації, незалежно від політичного чи конфесійного зрізничкування, тому й люблять нашого Первоієрарха не тільки православні, але й католики та протестанти, а єкуменізм для нього не теорія, він його здійснює в щоденній роботі.

Митрополит Мстислав втішається загальною пошаною серед української громади, його вклад у церковно-релігійне і культурно-суспільне життя відповідно оцінили наші наукові інституції: Український Вільний Університет нагородив його почесним докторатом, а Наукове Товариство ім. Шевченка обрало своїм почесним членом, поруч Патріярха Йосифа Сліпого і двох корифеїв української науки, професорів Олександра Оглоблина і Володимира Кубійовича.

Напередодні 85-ліття з дня народження, яке припадає на 1983 рік, вся українська спільнота бажає нашому Владиці здоров'я і сил, щоб Всевишній допоміг йому довершити великі завдання, що стоять перед українством: гідно і творчо відзначити 1000-ліття хрищення Руси-України та підготувати кадри і ґрунт для відродження Христової віри на нашій поневоленій батьківщині.

Прикінцевий Акт Конференції в справах безпеки та співпраці в Європі та права людини

Костянтин Варварів

Понад п'ять років тому, 1 серпня 1975 року, в столиці Фінляндії Гельсінкі голови держав та інші високі представники 33 європейських країн, а також Сполучених Штатів Америки і Канади підписали Прикінцевий акт Конференції в справах безпеки та співпраці в Європі.

З того часу безліч написаних і сказаних слів по-різному оцінюють цю межову подію, яку дехто справедливо окреслив як найбільші збори європейських лідерів від часу Віденського конгресу 1815 року, що, як відомо, формально проголосив новий лад в Європі після закінчення Наполеонівських воєн.

Я не беруся тут аналізувати чи оцінювати в цілому цей складний документ, офіційний текст якого охоплює 60 сторінок друку, а поготів дебатувати чи доводити, чий погляд на нього є правильний. Щодо цього зараз, за нашого часу, можна лише теоретизувати. Потрібна триваліша перспектива. Повну і правильну оцінку цій небувалій події дасть свого часу історія.

Д-р Костянтин Варварів (1924-1982) народився на Волині в сім'ї православною священника. 1949 року скінчив юридичний факультет Гайдельберзького університету, а потім навчався в Американському університеті у Вашингтоні та в Колумбійському університеті на факультеті політичних наук. 1977 року К. Варварів захистив дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені, одержавши ступінь доктора політичних наук. Від 1952 до 1961 року працював у наукових організаціях та в Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. Від 1961 року К. Варварів перебував на службі в Державному Департаменті США, де посідав відповідальне становище. Найвищою його посадою на дипломатичній службі була посада заступника постійного представника Сполучених Штатів в ЮНЕСКО. Від 1979 року до кінця життя він займав посаду директора Відділу планування транспорту й комунікації при Державному Департаменті. К. Варварів є автором або співавтором низки наукових та науково-публіцистичних праць та виступів.

Статтю, що ми її публікуємо, побудовано на доповіді Костянтина Варварова, виголошеній в липні 1977 року в УВУ в Мюнхені та в грудні 1981 року на засіданні Вашингтонської групи УВАН.

Готування до конференції розпочалися в Гельсінкі у вересні 1972 року, і після дев'ятох місяців нелегких і складних переговорів було виготовлено 27 сторінок документу під заголовком "Остаточні рекомендації Гельсінкських консультацій". Відтак, міністри зовнішніх справ 35 держав з'їхалися на один тиждень у липні 1973 року до Гельсінкі, щоб формально схвалити ці рекомендації, які стали першою фазою конференції.

Дальші переговори, вже друга фаза, відбувалися в Женеві протягом майже двох років, від вересня 1973 до липня 1975 року, в дуже напруженій атмосфері гострих і затятих дебатів, часом над кожною фразою. Під час цього періоду було узгоджено Прикінцевий акт, який був урочисто підписаний вже під час третьої фази в Гельсінкі 1 серпня 1975 року.

Сам Прикінцевий акт поділено на три частини або, як їх звичайно називають на Заході, — три "кошки". Перший кошик присвячений питанням безпеки в Європі і містить у собі Деклярацію про принципи, якими керуватимуться в стосунках між собою держави-учасниці. Другий кошик стосується співпраці в галузях економіки, науки і технології і, врешті, третя частина, про яку ми говоритимемо — третій кошик — розглядає співпрацю в так званих "гуманітарній та інших галузях".

Хоча усі частини-кошки заслуговують на докладне обговорення, я зупинюся докладніше сьогодні лише на третім кошику, який, як це видно тепер з перебігу Мадридської конференції про виконання Гельсінкських домовлень, став свого роду *casus belli* між демократичними країнами Заходу і країнами тоталітарного Сходу.

Щоб краще зрозуміти суть справи, зробимо тут невеликий відступ у минуле і коротко подамо передісторію Прикінцевого акта. Як відомо, ініціативу скликання міжнародної Конференції в справах безпеки і співпраці в Європі висунув Радянський Союз ще 1954 року. Радянський Союз періодично і настійно наполягав на скликанні такої конференції головню з двох причин: поперше, він увесь час намагався дістати від Заходу визнання існуючих кордонів своєї повоєнної імперії, і, подруге, за допомогою такої конференції він хотів вивести "в люди" — на міжнародну арену свою маріонетку — Німецьку Демократичну Республіку, особливо на противагу до економічно і політично щораз міцнішої Німецької Федеративної Республіки.

З цією метою Політичний дорадчий комітет держав Варшавського пакту опублікував у липні 1966 року так звану Букарештську декларацію, що закликала країни Західньої Європи (до речі:

навмисно виключаючи при цьому Сполучені Штати і Канаду) до конференції для визнання існуючих в Європі кордонів, включно з кордонами НДР, а також до посилення співпраці між європейським Сходом і Заходом у галузях науки, технології, мистецтва і культури.

Попри радянське вторгнення до Чехо-Словаччини 1968 року, більшість західноєвропейських країн почали від того часу щораз прихильніше ставитися до ідеї такої конференції за умови, що США та Канада братимуть у ній участь. Деклярація держав НАТО щодо європейської безпеки з грудня 1969 року *посередньо* підтримала ідею Букарештської деклярації, одначе з тим додатком, щоб включити до програми конференції справу вільнішого обміну ідеями, інформацією та людьми. Таким чином, ці документи Варшавського та НАТО пактів започаткували довгий процес неофіційного діалогу між Сходом і Заходом, що поступово усталив програму майбутньої Європейської конференції. Треба при цьому зазначити, що тоді, коли США майже весь час ставилися скептично до цього започаткування, їхні західні союзники, головню Західня Німеччина та Франція, щораз охочіше сприймали ідею поширення контактів з східними країнами, зокрема в згаданих галузях обміну ідеями та людьми.

Підписання чотиристоронньої угоди в справі Берліну від 3 вересня 1971 року вважалось трьома західніми партнерами — США, Об'єднаним Королівством і Францією за достатній крок з боку Радянського Союзу в напрямі покращання відносин, щоб схвалити ідею скликання конференції в справах безпеки і співпраці в Європі. Однак, формальне схвалення сталося шойно після поїздки президента Ніксона до Москви в травні 1972 року, коли було досягнуто домовлености про те, що підготовчі розмови щодо Європейської конференції розпочнуться в Гельсінкі у вересні 1972 року, а розмови про обопільне і зблянсоване скорочення збройних сил в Європі — у Відні 1973 року.

Цікаво при цьому відзначити, що в той же час, коли *ініціатива* Радянського Союзу про скликання Європейської конференції вже доходила свого успішного завершення, багато з первісних причин, так би мовити, *raison d'être* такої конференції, баченої очима Кремля, були вже здійснені. А саме: справа кордону по лінії Одра-Ніса між Східньою Німеччиною та Польщею була вже остаточно вирішена угодою про ненапад між Німецькою Федеративною Республікою та Радянським Союзом з 1970 року, а відтак, рік пізніше, угодою про нормалізацію відносин між НФР та Польщею. Крім того, 18 вересня 1973 року *обидві* Німеччини, НДР і ФРГ,

були прийняті до Об'єднаних Націй і вже тоді вони були визнані більшістю держав світу, включно з великою більшістю держав-учасниць Гельсінкського акта. Визнання Східньої Німеччини Америкою сталося 4 вересня 1974 року, отже ще *під час* другої стадії Європейської конференції в Женеві.

У світлі цих фактів виникає логічне питання, а саме: чому ж тоді Москві треба було так вперто і послідовно далі наполягати, щоб таки дійшло до Прикінцевого акта в Гельсінкі?

Мусимо визнати, що сьогодні ще важко дати остаточну відповідь на це питання. Дипломатичні архіви обох головних акторів на конференції в Гельсінкі, США і СРСР, ще не є приступні для наукового дослідника того періоду. Компетентні політичні коментатори роблять висновок, що хоч первісні причини, які спонукали Москву послідовно прямувати до Гельсінкі, поступово зникли, то все таки *залишити* ідею конференції, так би мовити, на півдорозі від Женеві до Гельсінкі для Радянського Союзу було вже неможливо. А зокрема тому, що Радянський Союз, з усіма його сателітами, впродовж майже вісьмох літ провадив посилену кампанію на зовнішньому і внутрішньому фронтах за скликання такої конференції, і ставка на неї була вже в той час найтісніше пов'язана з особистим престижем самого Брежнєва. І хоч як воно парадоксально не звучало би для не цілком ознайомленого в цих справах читача, доводиться дійти висновку, що справді, хоч і з *різних* причин, обидві сторони, Схід і Захід, були тоді вже цілковито зобов'язані відбутися конференцію як самоціль!

Якщо йдеться про другу сторону, зокрема Америку, то треба сказати, що "апетит приходить з їдою": щораз більше поширювався погляд про те, що наголос на права людини і основні свободи відкриває *нові* перспективи для зміцнення детанту не лише на базі військової рівноваги або часткового і двостороннього розброєння, але й на підставі поступового "оцивілізування" тоталітарних суспільних організмів європейського Сходу.

Ось у світлі такої коротенької аналізи історії і шляхів, що привели до Гельсінкі, вертаюся тепер до нашої основної теми: як представлене в Прикінцевому акті питання прав людини і що воно означає?

Крім так званого "третього кошика", до обговорення якого ми зараз перейдемо і який присвячений виключно справам співпраці в гуманітарній площині, один зі згаданих десятих Принципів Прикінцевого акта, а саме *сьомий* Принцип, має заголовок: "Шанування прав людини і основних свобод, включно зі свободою думки, сумління, релігії або віри".

У першому уступі цього Принципу держави-учасниці зобов'язуються, що вони шануватимуть права людини і основні свободи, включно зі згаданими свободами думки, сумління, релігії та віри для всіх без різниці.

У другому уступі стверджується, що держави-учасниці будуть поширювати і посилювати ефективне запровадження в життя громадських, політичних, економічних, соціальних та інших прав і свобод. Згадка в цьому уступі про те, що всі ці права походять з природної гідності людини, віддзеркалює важливу західну концепцію, що права людини є складовою і невід'ємною її прерогативою, а не лише привілеєм, який уряд може дати людині або відібрати в неї, залежно від вимог і потреб уряду чи партії.

Четвертий уступ зобов'язує держав-учасниць шанувати права національних меншостей, яким забезпечується повне користування всіма людськими правами і свободами. Побіжно хоч тут згадати, що окремий *восьмий* Принцип Прикінцевого акта присвячений праву на самовизначення народів, згідно з яким "усі народи завжди мають право за умов повної свободи визначити, коли і як вони бажають, свій *внутрішній* і *зовнішній* політичний статус без зовнішнього втручання".

Історія і політичне значення цього Принципу в Гельсінкському документі є дуже цікаві й важливі. Одначе, ця тема не входить до засягу цієї статті. Можна лише на цьому форумі з жалем ствердити, що крім досить поверхового галасу в українській пресі довкола так званих Гельсінкських угод, українські дослідники досі ще не зайнялися ґрунтовною аналізою цього політичного документу, міжнародне значення якого, як ми бачимо тепер, щораз більше зростає.

Повертаючися до сьомого Принципу, треба з цікавістю відзначити п'ятий його уступ, в якому держави-учасниці "визнають універсальне значення прав людини і основних свобод, поважання яких є важливим фактором для справ миру, справедливості і добробуту, кінечним для того, щоб запевнити розвиток приязних відносин та співпраці між державами-учасницями і всіма державами взагалі". Багато західних учасників Конференції в справах безпеки і співпраці в Європі вважали за дуже важливе залучити саме цей уступ до Гельсінкського документу. Вони підкреслювали, що прийняттям цього уступу Радянський Союз підтвердив, що поважання людських прав є важливим і кінечним елементом у дальшому розвитку детанту. До речі буде тут згадати, що численні заяві Білого дому і Державного Департаменту останнього часу саме таким чином інтерпретують умови для поліпшення міждержавних взаємин.

В уступі сьомому знаходимо також підтвердження того, що кожна людина має право "знати і діяти згідно зі своїми правами і

обов'язками і в цій галузі". Західні учасники вважали, що всі громадяни мають *обов'язок* поширювати і охороняти людські права. Це речення може служити виправданням, наприклад, громадянину США, який бажає встановити контакт і *допомагати* дисидентам у Радянському Союзі "знати і діяти згідно з їхніми правами і обов'язками" в галузі людських прав.

І нарешті, восьмий і останній уступ сьомого Принципу висловлює "волю держав-учасниць [Прикінцевого акта] діяти згідно з Хартією Об'єднаних Націй і Загальною Деклярацією прав людини і [...] здійснювати їхні зобов'язання, визначені в міжнародних декляраціях та угодах про права людини".

Не входячи в докладнішу аналізу, можна ствердити, що перелічені тут окремі положення сьомого Принципу Гельсінкської деклярації є потенційно цінним виховним і політичним знаряддям у стосунках між Сходом і Заходом. Цей Принцип, у цілому, надає самій деклярації її найважливішого змісту, а саме: визнання прав людини як центрального фактора і мірила детанту та міждержавних взаємин взагалі. Немає сумніву, що цей Принцип відображає політичну філософію демократичного Заходу і, в такому сенсі, є здобутком для нього.

■
Перейдемо тепер коротко до обговорення третьої частини, або так званого "третього кошика" Гельсінкської угоди, що має заголовок "Співпраця в гуманітарній та інших ділянках".

У вступі до цієї частини держави-учасниці висловлюють бажання зміцнити мир і порозуміння між народами, а також спричинитися до духового збагачення людини через "посилений культурний і освітній обмін, ширше розповсюдження інформації, контакти між людьми і успішне вирішення гуманітарних проблем".

Таким чином, в цій третій — і, до речі, найдовшій — частині документу політичні провідники 35 держав-учасниць конференції висловили *політичну* волю: обіцянку поводитися стосовно своїх громадян в певний "гуманітарний" спосіб, як також надали певні привілеї громадянам і установам *інших* держав-учасниць, зокрема в галузі інформації, освіти і культури.

Перший підрозділ цієї третьої частини має заголовок "Людські контакти"; він починається загальним з'ясуванням мети, а саме: "сприяти вільнішому обмінові і контактам між людьми, індивідуально і колективно, [...] і між організаціями та установами держав-учасниць, і спричинитися до позитивного вирішення гуманітарних проблем, які можуть постати в зв'язку з цим".

Категорії, перелічені в цьому підрозділі про людські контакти, є такі: 1) тимчасові візити до родин за кордоном, 2) об'єднання чи злучення родин, 3) шлюби між громадянами різних держав,

4) подорож за кордон з особистих або професійних причин, 5) покращення умов туризму 6) зустрічі молоді, 7) контакти в галузі спорту, 8) контакти між державними інституціями і між недержавними (приватними) організаціями.

Не входячи в детальну аналізу, хочу відзначити цікаву термінологію, вживану в зв'язку з усіма переліченими тут категоріями, а саме: держави-учасниці освідчують, що вони "прихильно розглядатимуть ту чи ту справу чи ситуацію"; або, що вони, "прихильно поставляться" і поступатимуть в таких справах "в позитивному і гуманітарному дусі".

У підрозділі п. з. "Інформація" сказано, що держави-учасниці зобов'язуються сприяти вільнішому і ширшому розповсюдженню різного роду інформації та поліпшувати умови праці для закордонних журналістів, що працюють в їхніх країнах. Вони висловлюють "намір" заохочувати обмін думок та опіній шляхом викладів і лекцій, під час яких фахівці і громадські діячі інших держав-учасниць зможуть висловлювати свої погляди; поліпшувати обопільне розповсюдження газет, журналів і книжок та зробити їх доступними в публічних та університетських бібліотеках; врешті, пожвавлювати співпрацю в галузі інформації "на підставі короткотривалих або довготривалих угод" між пресовими агентствами та видавництвами.

У підрозділі п. з. "Співпраця та обмін в галузі культури" держави-учасниці висловили бажання сприяти широкому розповсюдженню літературних і мистецьких творів і поширити контакти і співпрацю між письменниками, мистцями, артистами та поміж їхніми установами. Згадано в цьому ж підрозділі про можливе створення європейського "банку культурної інформації", як і про облік культурних та наукових документів, а також про заохочування до ширшого користування засобами масової інформації — фільмами, телевізією, радіом — для кращого взаємного пізнання і розуміння інших культур.

В останньому підрозділі — "Співпраця та обмін в галузі освіти" — держави-учасниці пропонують полегшувати студентам, вчителям та науковцям вступ до освітніх, наукових і культурних установ, обопільне визнання академічних дипломів та обмін науковою інформацією і документацією. Вони також висловили бажання заохочувати створення спільних наукових і дослідних груп, скликати міжнародні конференції науковців та сприяти один одному в студіях чужих мов і цивілізацій.

Стільки про сам документ Прикінцевого акта, точніше про ті його розділи, що стосуються прав людини. Але в читача напевно

постає цілком зрозуміле питання: ну, гаразд, але що воно все означає, коли щоденно чуємо, що за саму згадку про ці Гельсінкські угоди людей кидають до в'язниці?

Не обіцяючи дати читачеві цілком задовільну і вичерпну відповідь на це вагоме питання, хочу присвятити останню частину моєї статті саме цій справі.

Насамперед, мусимо з'ясувати, чим Прикінцевий акт є, а чим він не є. Отож, є він насамперед *політичним* документом, в якому держави-учасниці прийшли до *одностороннього* рішення про цілу низку важливих постулатів, на яких має базуватися сучасний лад в Європі, або про те, що загалом окреслюють "політикою детанту". Іншими словами, маємо тут визнання кардинальної ваги принципу, що шанування прав людини і основних свобод є *невід'ємною* частиною безпеки і миру в Європі і що таке визнання творить базу для дружніх відносин між державами-учасницями Прикінцевого акта.

Подруге, цей Акт є документом великого *морального* значення. Першою передумовою конференції було те, що кінцевий документ мусить бути прийнятий *односторонньо*; в такому сенсі учасники конференції, що тривала понад два з половиною роки, мусіли шукати компромісів. Щоб підкреслити саме цей аспект, у документі сказано, що *всі* його частини, всі принципи і зобов'язання мають "першорядну вагу" і тому будуть в однаковій мірі здійснювані.

Простішою мовою це означає, що та чи та стаття, той чи той уступ, мають *однакове* значення і не можуть бути цитовані як більше або менше важливі в порівнянні до інших. Таким чином, погодившись на згадувані Принципи сьомої декларативної частини документу і розділ або третій "кошик" Акта, Радянський Союз, *ipso facto*, визнав і погодився на *все* те, що в них сказано. Факт, що Прикінцевий акт був підписаний "на верхах" — *найвищими* представниками тридцяти-п'ятьох держав-учасниць, а відтак опублікований у пресі, що було вимогою Заходу, надає Гельсінкській угоді великої *моральної* ваги.

Але сказавши "а", мусимо сказати й "б": мусимо наголосити, чим Прикінцевий акт *не* є. Отже, не є він *угодою* в розумінні цього терміну міжнародним правом. Це впливає з передостаннього уступу документу, де сказано, що Прикінцевий акт "не підлягає вимогам статті 102 Хартії Об'єднаних Націй", згідно з якою *всі* правно зобов'язуючі *угоди* мусять бути зареєстровані в Об'єднаних Націях і опубліковані цією світовою організацією. Що це означає знову ж таки простішою мовою? Це означає, що, наприклад, Австрія *не* може притягти Чехо-Словаччину до Міжнародного Трибуналу в Газі за недодержання Прагою статті гельсінкського Прикінцевого акта про об'єднання родин чи про обмін

між науковими установами.

Однак, треба підкреслити, що хоч не будши "законом" у сенсі міжнародного права і не маючи легально-правної сили, Прикінцевий акт є все ж таки міжнародним зобов'язанням! Він є цілком згідний з нормами міжнародного права і без сумніву може бути джерелом звичаєвого міжнародного права (customary international law).

Ба більше, порушення цього міжнародного, добровільно взятого на себе зобов'язання однією державою-учасницею Акта дає повне право другій державі-учасниці на відповідну, хоч і не легально-правну, реакцію-обжалування. Відомий принцип "pacta sunt servanda" тут також зобов'язує. Таку позицію займають західні держави, зокрема США, їхні громадяни та вільна світова преса, як ми це бачимо на прикладах конференцій в Београді і в Мадриді.

Як ми це добре знаємо, протилежну позицію займають тоталітарні держави сходу Європи на чолі з Радянським Союзом. Нове в цій ситуації є хіба те, що здійснення постулатів Прикінцевого акта, урочисто підписаного найвищими державними лідерами і опублікованого в офіційній пресі документа, домагаються сьогодні широкі маси населення держав тоталітарного Сходу.

У цьому саме і полягає велике психологічне значення Гельсінкських угод, з яким Москві та її сателітам доводиться щораз тяжче боротися.

На міжнародному форумі аргументом у цій боротьбі є твердження Москви, що кожне порушення питання щодо втілення в життя Гельсінкських угод про права людини є втручанням до внутрішніх справ тієї чи тієї держави. Цей погляд цілковито відкидають знавці міжнародного права і міждержавних взаємин, а також і західні уряди, зокрема, — уряд США.

Відкидаємо його і ми на підставі таких аргументів: 1) "Домашньою" або "внутрішньою юрисдикцією" є те, що не є предметом уваги і турботи спільноти народів, або, кажучи просто, те, що не стосується нікого іншого. Усе, що регульоване міжнародним правом або міжнародним домовленням, автоматично не є справою внутрішньою; воно вже за самим своїм означенням стає предметом міжнародної уваги. У протилежному разі, не було сенсу витрачати біля трьох років на такого роду конференції і акти.

2) "Інтервенція" стає незаконною, якщо йдеться про втручання до справ, які є специфічно визначені як такі, що належать до "внутрішньої, домашньої юрисдикції". Згідно із загально прийнятою практикою в Об'єднаних Націях, міжнародні дискусії, декларації, резолюції і рекомендації Генеральної Асамблеї та інших органів в системі ООН не є втручанням до внутрішніх справ будь-якої держави, хоча часом вони можуть бути їй не до вподоби.

Крім того, що стаття 2, параграф 7 Хартії ООН говорить про "невтручання до справ, які належать виключно до внутрішньої юрисдикції", стаття 56 цієї ж Хартії говорить, що "всі члени Об'єднаних Націй зобов'язуються до спільної або окремої дії, в співпраці з ООН, для здійснення завдань і цілей, перелічених у статті 55 Хартії, а саме: універсального шанування і додержання прав людини і основних свобод для всіх людей, без різниці раси, статі, мови чи релігії".

3) Коли втручання є збройним або коли воно погрожує вживанням фізичної, військової сили проти іншої держави, особливо коли воно не санкціоноване Радою безпеки ООН згідно з розділом VII Хартії ООН, тоді воно є незаконним і невідповідним до Хартії ООН та міжнародного права. Так треба розуміти також шостий Принцип гельсінкського Прикінцевого акта, який проголошує: "Держави-учасниці утримуватимуться від усякої інтервенції, прямої чи посередньої, індивідуальної чи колективної, до внутрішніх або зовнішніх справ, які входять до внутрішньої юрисдикції іншої держави-учасниці. Згідно з тим, вони утримуватимуться від будь-якої збройної інтервенції або погрози такої інтервенції супроти іншої держави-учасниці конференції в Гельсінкі. За всіх обставин вони також утримуватимуться від кожного іншого виду насильства: військового, політичного чи економічного".

Цікаво відзначити тут, що заголовок цього шостого Принципу спочатку звучав "Неінтервенція до внутрішніх справ", а слова "і зовнішніх справ" були додані після тривалих дебатів на вимогу Румунії та Югославії, які, очевидно, мали на увазі так звану "доктрину Брежнєва", проголошену ним *ex cathedra* після подій в Чехо-Словаччині 1968 року.

Таким чином, міжнародним правом і загально прийнятою практикою в міждержавних відносинах заборонене лише таке втручання до справ іншої держави, яке є диктаторським, примусовим або є збройною інтервенцією. До речі, вистачить згадати, що саме так розуміли цю справу самі учасники Гельсінкської конференції, бо вони витратили близько двох місяців на суперечку щодо двох термінів: "non-intervention" чи "non-interference" ("неінтервенція" чи "невтручання").

Радянський Союз наполягав на терміні "невтручання" до внутрішніх справ, тоді як західні делегати настоювали, щоб був схвалений термін "non-intervention", що й сталося. (Щоправда, словник М. Подвезька не робить різниці між цими двома відмінними термінами.)

На закінчення хочемо підкреслити, що сьогодні, за нашої доби, після пережитого катаклізму Другої світової війни, після Хартії Об'єднаних Націй, після схвалення Загальної Деклярації

прав людини, після проголошення Міжнародних пактів про громадянські та політичні права та про економічні, соціальні та культурні права, після цілої маси резолюцій і постанов щодо цих прав на форумах Об'єднаних Націй, і, врешті, після підписання Прикінцевого акта про безпеку і співпрацю в Європі, повернути назад колесо історії щодо прав людини і заперечити центральне місце, яке посідають ці права в міжнародних взаєминах, уже нікому не до снаги. Кожне твердження про те, що права людини були і залишаються справою "внутрішньої, домашньої юрисдикції держави" означає, що всі ці документи (а деякі з них є справді епохальної ваги) є *ultra vires*, себто незаконні.

Варто ще раз наголосити: гельсінкський Прикінцевий акт підтвердив, що права людини є властивим і належним предметом міжнародної уваги і турботи, бож вони були на порядку денному кількарічних дебатів Європейської конференції і стали частиною міжнародного документа, що його підписали на найвищому рівні представники 35 держав, включно з Сполученими Штатами Америки і Радянським Союзом.

І те, що цей документ став предметом зацікавлення широких мас населення по обох боках європейського кордону, вказує, що цей документ не є лише ще одним "шматком паперу", який все витримує. На нашу думку, цей "шматок паперу", цей документ став "ахіллесовою п'ятою" там, де цього найменше сподівалися. Підтвердження цього знаходимо в самвидаві 1978 року, в *Інформаційному бюлетені* Української гельсінкської групи про правозахисний рух на Україні, в якому, між іншим, читаємо таке:

"Гельсінкський Прикінцевий акт став для Радянського Союзу болючою скалкою, гуманітарні параграфи якого муляють правлячі верхи і досі.

"Вперше за багато десятиріч в СРСР конкретно оформилася моральна опозиція: виникли групи сприяння виконанню Гельсінкського Прикінцевого акту на Україні, в Росії, Литві, Грузії, Вірменії [...]

"Від створення групи Гельсінкі на Україні пройшло лише два роки. Час для історії зовсім непомітний. Незначний він і для розвитку суспільства. Та вже тепер, оглядаючись на них, ми яскраво бачимо контури подій на тлі нашої дійсності і без вагань можемо сказати: ці роки значущі для нас, для розвитку суспільно-політичної думки на Україні, вагомі для усвідомлення нових тенденцій у відстоюванні життєвих інтересів нашого народу [...] Зерно посіяне, і воно проросте". (Див. "Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу", *Інформаційний бюлетень*, № 4 [Нью-Йорк: Закордонне представництво Української гельсінкської групи, 1981], стор. 6, 9.)

ІНТЕРВ'Ю З СЕРГЕЄМ СОЛДАТОВИМ

Російський дисидент Сергій Солдатов — один з видатних учасників опозиційного руху в СРСР. Народився в Нарві, в Естонії, 1934 року. Скінчив Ленінградський політехнічний інститут, відтак працював інженером, перекладачем і викладачем у Політехнічному інституті в Талліні. 1969 року зазнав допитів у КГБ у зв'язку зі справою групи офіцерів Балтицької фльоти, які хотіли вчинити військовий заколот з метою встановлення демократичного ладу в СРСР. КГБ не змогло довести причетности Солдатова до справи офіцерів.

Після засуду офіцерів Солдатов стає одним з організаторів підпільної групи Демократичний Рух Радянського Союзу (ДРРС) і співавтором його програми. (Про "Програму Демократичного Руху Радянського Союзу" див. три статті Мирослава Прокопа в *Сучасності* з червня і листопада 1970 року та з липня-серпня 1971 року.) Солдатов був також редактором самвидавних журналів ДРРС *Демократ* та *Світло Свободи*. Він також брав активну участь у створенні та діяльності естонської демократичної організації Естонський Демократичний Фронт, яка постала в першій половині сімдесятих років.

У січні 1975 року Солдатова разом з кількома іншими активістами Естонського Демократичного Фронту заарештовано, а в жовтні того ж таки року засуджено до шістьох років ув'язнення. Покарання він відбував у Мордовських таборах, де брав участь у спільних протестах політ'язнів і продовжував писати політичні документи для самвидаву та для опублікування за кордоном.

Після закінчення строку ув'язнення 1981 року Солдатов та його дружина Людмила Грюнберг були позбавлені радянського громадянства і вислані закордон. Їхньому синові не дозволили виїхати і досі тримають його в СРСР як заложника.

Сергій Солдатов — російський патріот і демократ, відомий своєю прихильністю до рухів неросійських народів радянської імперії, і ця його позиція ставить його дещо віддалік від більшости російських дисидентів.

Лондонський співпрацівник *Сучасности* Богдан Нагайло відбув інтерв'ю з Сергеем Солдатовим, яке ми публікуємо з деякими скороченнями. — *Редакція*.

Запитання: Як ви окреслили би головні течії в сучасній росій-

ській політичній думці і яке їхнє ставлення до національного питання в СРСР?

Відповідь: Можна назвати три течії в російській суспільно-політичній думці і в російському суспільно-політичному русі. Перший напрям я назвав би "націонал-патріотичним". Він базується на авторитарному принципі, вбачає шлях до відродження Росії у відродженні, насамперед, православ'я і не передбачає докорінного вирішення національного питання. Цей напрям проклямає авторитарну політичну систему в Росії з істотним обмеженням політичних свобод. "Націонал-демократи" припускають можливість деякого місцевого самоврядування для неросійських народів, але не припускають думки про відокремлення неросійських теренів від імперії. З цього приводу я в радянських концтаборах дуже багато сперечався з речником цього руху Владіміром Осіповим.

Другий з головних російських рухів я назвав би "імперіал-демократичним". Цей рух обстоює найширші громадянсько-політичні свободи, але за винятком деяких *національних* прав і свобод. Прихильники цього руху вважають, що всі неросійські народи повинні входити до складу російської держави, яка матиме форму демократичної республіки, маючи в ній досить широкі права — як людські, так і національні, але без права на державне відокремлення. Я би зарахував до імперіал-демократів дуже багатьох з московських правозахисників, що їх прізвищ я не хотів би називати. Додам лише, що коли я мав контакти з московськими демократами, вони майже всі заступали саме таку імперіал-демократичну позицію.

Я особисто належу до третьої течії, яку я назвав би "радикал-демократичною". З першим рухом нас споріднює переконання, що релігія (і не лише православна) має відігравати велику роль в справі духовного і морального відродження народу. З другим рухом ми маємо те спільне, що визнаємо принцип найширших громадянських та політичних свобод. Але ми відрізняємося від інших тим, що стоїмо на позиції радикального, принципового самовизначення народів без стороннього втручання. Ми вважаємо, що нормальним вислідом такого самовизначення було би державне відокремлення від імперії тих народів, серед яких 51 відсоток голосуючих висловився би за державне усамостійнення. З мого погляду, це було би цілком нормальне розв'язання цієї проблеми. Я думаю, що російський народ виглядатиме набагато ліпше з морального і політичного поглядів на тлі своєї надзвичайно складної історії, якщо він не перешкоджатиме нормальному самовизначенню і відокремленню неросійських націй згідно з їхнім бажанням.

Запитання: Якою мірою ці три головні течії представлені в російській емігрантській суспільно-політичній думці?

Відповідь: Мій досвід контактів з колами російської еміграції ще досить обмежений, бо я нещодавно на Заході. Я вже зустрівся з представниками журналу *Континент* і газети *Русская мысль*. У мене склалося враження, що люди, які надають напрям цим часописам, позитивно ставляться до права народів на самовизначення. Я досі ще не зустрів такого стихійного бажання зберегти імперію і не припустити відокремлення неросійських народів.

Запитання: Ви говорите, мабуть, про представників найновішої російської еміграції. А якою є позиція старої еміграції?

Відповідь: Це, очевидно, цілком інша справа. Коли я розмовляв з представниками Народно-Трудового Союзу (НТС), я відчув, що вони були би готові усталити Росію в кордонах, які існували до 1939 року, себто вони хотіли би зберегти всю нинішню територію СРСР за винятком Прибалтики та Західньої України.

Запитання: Як ви дивитеся на політичні погляди Солженіцина, — зокрема, на його позицію в національному питанні?

Відповідь: Александр Солженіцин є геніальним письменником. Щодо його позиції в національному питанні, то вона цілком особлива. Я відзначу велику вагу його заклику до російського народу щодо самообмеження і покаяння. На мій погляд, у цій морально-релігійній ідеї міститься ключ до розв'язання політичних проблем. Покаяння, покута і самообмеження мають означати також і відмову від імперських домагань. Щоправда, Солженіцин є прихильником авторитарної форми державного ладу в Росії. Він переконаний, що демократія за умов Росії приречена на провал. Я ж все таки думаю, що історія не конче мусить повторюватися, і те, що не вдалося 1917 року, може бути досягнене в майбутньому. Треба лише працювати, виховувати і готувати народні маси. Я вірю, що демократія може перемогти і в Росії.

Запитання: Ви, мабуть, знаєте про той погляд Солженіцина та деяких інших росіян, що російський народ в СРСР, мовляв, пригноблений більше від інших народів і в жадному разі не є відповідальний за національне гноблення інших народів. Що ви думаєте з цього приводу?

Відповідь: Я знаю, що в західній публіцистиці триває стара дискусія щодо того, хто винний в російському імперіалізмі, який протягом останніх чотирьох-п'ятьох сторіч постійно поширював

свою територію, — комунізм чи російський народ. Одна позиція полягає в тому, що в усіх виявах радянського імперіялізму винний комунізм, а з іншого погляду — в цьому винний російський народ, його особливі якості. Відповіді на це запитання дуже важко, і в мене нема остаточної відповіді. У тому імперіялізмі 20 століття, який виходив з Росії чи з Радянського Союзу, істотна частина провини припадає на комуністичну ідеологію. Комуністична доктрина — об'єднати народи під диктатурою робітничої класи — допомогла комуністам змобілізувати людей і відновити колоніальну імперію царської Росії. Але частина провини припадає і на російський народ. На жаль, частина російського народу поділяє шовіністичні погляди і ставиться до інших народів з почуттям вищости. Вимога самовизначення для естонців, українців або литовців зустрічає вороже ставлення з боку багатьох росіян. Нахил до імперського, шовіністичного світогляду поширений серед якоїсь частини російського народу цілком незалежно від комуністичної ідеології. Але є й інша частина росіян, насамперед — релігійних, які вважають, що земля є не російська, а Божа, і дана вона не для володіння, а для користування.

Але я хочу висловити ще й іншу думку: частина провини за успіхи російського або радянського імперіялізму лягає на самі неросійські нації, бо вони ніколи не могли об'єднатися в боротьбі проти цього імперіялізму. І на прикладі добре відомої мені історії естонського народу, і на прикладі української історії ми бачимо, що під час кожних визвольних змагань політичні сили розколювалися, значна частина народу приєднувалася до ворожих національній справі сил, наприклад, до більшовиків. Я вважаю, що це — історична трагедія, і це також трагедія українського народу.

Запитання: Чи увага до національних проблем і саме відчуття існування цих проблем поширені лише в колах російської дисидентської інтелігенції, чи також і серед простого народу?

Відповідь: І кола дисидентської інтелігенції не відразу усвідомили значення національних проблем. Коли 1968 року академік Сахаров опублікував свою відому працю "Про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу", побудовану здебільшого ще на марксистських поглядах, там взагалі не було згадки про національне питання, яке власне й є найголовнішим питанням нашого часу. Наше коло з Естонії відповіло проклямацією "Надіятися чи діяти?", текст якої я накреслив. Сахаров відгукнувся на це, і ми, власне, приписуємо собі ту заслугу, що в "Листі до радянського уряду" він порушив національне питання. Ми вважаємо, що це ми вплинули на Сахарова.

Я сказав би, що в центральних містах Росії — в Москві, Ленін-

граді та інших — не розуміли національних проблем, бо там вони не відчутні. Дисиденти відчували брак свободи, але не *національної* свободи. Ми, разом з іншими, намагалися їм це пояснити. Навіть у Солженіцина ми бачимо певні симпатії до самовизначення народів Прибалтики. Владімір Осіпов у суперечках зі мною погоджувався на такі "поступки": мовляв, хай уся неправославна Росія... ну, біс із нею, нехай вже відокремлюється... Але щодо українського питання ми не змогли дійти згоди, бо він уважав, що Україна — це ареал православної віри, і тому Україна має залишитися разом з Росією.

Щодо ставлення до національної проблеми з боку широких народних мас у Росії, то тут обставини досить складні. Я сказав би, що релігійні люди стихійно, згідно з християнськими принципами, ставляться позитивно до самовизначення народів. Більша частина нерелігійних росіян, простого народу цієї проблеми просто не усвідомлює. Відрухово вони, здебільшого, не бажають відокремлення якихось частин імперії, не уявляють, що це взагалі можливе. Тому наша мета — інформувати й виховувати російський народ, пояснювати йому, що всі нації мають право самоутружки вирішувати свою долю.

Запитання: Чи вважаєте ви, що в цьому стався певний поступ відтоді, як постав демократичний рух?

Відповідь: Безперечно. Демократичний рух не зміг стати такою силою, яка могла би змагатися з владою і диктувати свої умови, але певною духовною та інформаційною силою цей рух став.

Якщо мати на увазі простий російський народ, то він, хоча й нерегулярно, але все ж таки слухає західне радіо. І хоча я не цілком задоволений з праці західних радіостанцій, вони, як не як, зробили багато для інформації слухачів в СРСР. Наприклад, Радіо "Свобода" передавало і нашу "Програму Демократичного Руху", і такі пересилання трохи просвітили якийсь прошарок російського населення.

Запитання: У середині сімдесятих років ви написали програмний документ — звернення "Лист до російських патріотів", в якому ви пропонували їм певні дванадцять принципів. Як ви дивитеся сьогодні на ці пропозиції?

Відповідь: Цю працю я писав за тяжких умов радянського концентраційного табору. Тому вона написана радше у формі конспекту, накреслення, а не розгорнутої праці. Я й досі залишаюся в принципі на тих самих позиціях. Зокрема, перша третина цих принципів стосується самовизначення чотирнадцятьох республік

СРСР (крім російської), при тому без жадних застережень. Ця праця зазнала критики, і навіть у таборі я одержав лайливого листа, якого мені із злорадністю показали працівники КГБ. Я написав відповідь під назвою "Шість тез на оборону свободи національної держави", яку згодом надруковано на Заході в газеті *Русская мысль*. Тепер я ці принципи розпрацював би ширше і додав би нових аргументів, але я не змінив моїх принципових позицій в цьому питанні.

Запитання: У матеріалах, які ви приготували до відзначення 10 річниці заснування демократичного руху в СРСР, ви зазначили, що, крім національної проблеми, є ще одна надзвичайно важлива для СРСР проблема — проблема взаємин з Китаєм. Чи вважаєте ви, що тотальне зіткнення з Китаєм далі є реальною можливістю?

Відповідь: Я вважаю, що такий конфлікт є цілком реальний, бо тут відіграє ролю не лише ідеологія, не лише політика, а й демографія. Китай перенаселений: його населення тепер становить близько мільярда осіб. Це означає, що кожна четверта людина на Землі — китаєць. На північ від Китаю — цілий порожній континент. Порожній тому, що 20 чи 25 мільйонів, які там живуть, — це не населення для такого величезного простору. Безперечно, китайська нація потребує цього простору і має певні історичні права на нього. Я не маю сумніву, що тут доведеться йти на певні поступки, узгодивши це, можливо, через Об'єднані Нації чи за допомогою інших форм міжнародного узгодження. Це ненормально, що існує величезний порожній континент поруч з перенаселеною державою. Тому я передбачаю, що коли СРСР або російська держава в будь-якій її формі не погодилася би вирішити цю проблему мирним шляхом, Китай мусив би вдаватися до воєнних заходів і мав би певну рацію. Навіщо доводити до цього? Треба розв'язати це питання вже тепер. Але доки стосовно Китаю провадять з Москви нинішню політику, доти конфлікт є реальний.

Я хочу підкреслити: коли я кажу, що певна частина китайських вимог має бути задоволена, я маю на увазі лише той випадок, коли Китай стане більш-менш демократичною державою. Ми мусимо знати, кого ми зміцнюємо. Якщо йдеться про китайську національно-демократичну державу, що перебуває в нормальних взаєминах зі світовою спільнотою народів, то, певна річ, китайські вимоги мають бути задоволені.

Запитання: А чи перша із згаданих вами найголовніших проблем СРСР — національна проблема — набирає дедалі більшої ваги? Які зміни можна помітити протягом, наприклад, останніх десятих років?

Відповідь: Я можу сказати з певністю, що національна проблема в СРСР щораз загострюється. Це має певний зв'язок також з економічним та правовим аспектами. Справа полягає в тому, що доки радянська влада забезпечувала в деяких республіках на окраїнах дещо вищий життєвий рівень (це було особливо помітно в Прибалтиці), це якось приглушувало незадоволення. Доки влада була трохи стриманіша в своїх русифікаторських прагненнях, національне питання також не занадто загострювалося. Але в зв'язку з різким погіршенням економічного становища в СРСР і застосуванням брутальніших засобів русифікації ця проблема загострюється, особливо — в Прибалтиці. Я хочу навести приклад відомої демонстрації в Талліні в жовтні 1980 року, коли понад 5 тисяч молодих людей вийшли на вулиці і пробіглися крізь кордони міліції та внутрішніх військ до будинку колишньої ратуші. Демонстрація була мирна, але це — одне зі свідчень того, що національне питання загострюється. Приводом для демонстрації було скорочення викладів естонської мови в школах і насильницьке впровадження кляс російської мови. Я з повагою ставлюся до російської мови, але не треба робити з неї засобу для нищення корінної національної мови, яка є історичною спадщиною нації.

Цікаво, що нещодавно в радянській пресі з'явилися статті, які закликають російське населення Естонії (а росіяни становлять в Естонії за статистикою вже 35% населення) вивчати естонську мову. Це — безпрецедентне за радянських умов явище, яке свідчить, що влада налякалася зростання націоналістичних настроїв і намагається за допомогою пропагандистських засобів заспокоїти корінне населення республіки.

Запитання: Нашим читачам було би цікаво дізнатися докладніше, чим ситуація в Прибалтиці відрізняється від становища в інших частинах СРСР.

Відповідь: Є конкретним приглянутися до історії трьох прибалтицьких держав. Поперше, всі ці три держави до 1940 року були протягом понад двадцятьох років самостійними, незалежними державами, членами Ліги Націй. Подруге, ці країни мали досить високий життєвий рівень. Потрете, вони всі були національними державами з дуже високим рівнем національної свідомості. Хоча окупація прибалтицьких країн радянським військом сталася порівняно легко, завоювання їх радянщиною тривало аж до 1956 року, коли було остаточно придушено відкритий опір. Я вважаю, що духово Прибалтику досі не завойовано. Населення привчили пристосовуватися до радянського способу життя, але духово не підкорили. У Литві, безперечно, домінує ідея релігійна. В Естонії натомість бере верх національна ідея. Щось подібне бачимо і в

Латвії, хоча вона в своєму пробудженні трохи відстає від Литви та Естонії. Радянська влада завжди боялася національних рухів у Прибалтиці і тому штучно підтримувала там порівняно вищий життєвий рівень. Останніх років, разом із загальним економічним занепадом в СРСР, різко падає і життєвий рівень у Прибалтиці. Це, як я вже казав, сприяє піднесенню різко опозиційних настроїв.

Інший фактор — навмисне посилення ізоляції радянського населення від зовнішнього світу, зміцнення того "залізного муру", в якому за часів "детанту" з'явилися невеличкі отвори. Десятки тисяч прибалтійців під час Другої світової війни були змушені емігрувати, вони створили за кордоном сильні емігрантські організації. Але десятки тисяч родин, які мають близьких родичів за кордоном, силоміць роз'єднані і не можуть зустрітися, не можуть мати нормальних контактів.

Третій фактор — невпинні спроби русифікації, які за умов Прибалтики породжують особливо велике обурення, і це також призводить до зростання загальної опозиційності.

Слід відзначити, що в Прибалтиці особливо відчутно вплив Польщі, і останні польські події, постання "Солідарности" і масовий опір комунізму в Польщі справляють тут дуже велике враження.

Нарешті, я думаю, що діяльність нашої організації — Демократичного Руху Радянського Союзу та Естонського Демократичного Руху — також вплинула на свідомість і молодшої, і старшої генерації в Естонії. Як ми потім дізналися, під час нашого процесу до Верховної Ради Естонії надійшли сотні телеграм та листів з-за кордону і від простих громадян республіки із запитом: чому судять цих людей, в чому вони винні. Після посилення репресій рух дещо звузився, але триває. Усі ці фактори, якщо їх розглядати разом, створюють те надзвичайно напружене політичне і національне тло, яке існує в Прибалтиці.

Запитання: Відомо, що в другій половині шістдесятих років ви були пов'язані з групою офіцерів Балтицької флотії, які ждали демократизації СРСР. Що ви можете сказати про цю групу?

Відповідь: Офіцери хотіли заснувати спілку борців за політичну свободу, видавати газету *Демократ* (ім це не вдалося, але пізніше ми це здійснили). Вони вважали, що, оскільки влада не бере до уваги інтересів та вимог народу і силою придушує навіть найменші вияви законного народного незадоволення, прийшов час силою повалити цю владу. Вони вважали, що армія, тісно пов'язана з народом, має зробити переворот і змінити політичне керівництво в Москві. Їх заарештували через донос, але вони дали поштовх нашому рухові.

Я хочу підкреслити, що за цим порівняно невеликим випадком

ком приховані важливі внутрішні процеси в радянських збройних силах. Військо, попри всі намагання свого керівництва, залишається певною мірою аполітичним. Там панують не так комуністичні, як патріотичні настрої. Серед офіцерів поширене незадоволення комуністичним керівництвом. Це посилюється також тією обставиною, що нині офіцерів доводиться готувати на досить високому загальноосвітньому рівні, і це, природно, посилює їхні логічні здібності. Ці освічені люди розуміють, що партійне керівництво веде країну до безодні, і вони воліли би поставити на чолі країни військове керівництво, яке здійснюватиме російську патріотичну політику. Покищо партія та КГБ тримають армію в покорі, але не можна ігнорувати тих процесів, які відбуваються у війську.

Запитання: Військова влада дійсно здатна провадити, як ви кажете, "патріотичну" політику, але чи вона дотримуватиметься демократичних засад?

Відповідь: Я хотів би сподіватися, що військовий уряд був би якоюсь мірою демократичний, але відомо, що військова влада найчастіше керує авторитарними засобами. Але я вважаю, що якби армія усунула комуністичне партійне керівництво, це було би кроком уперед навіть і тоді, коли військовий режим був би авторитарний.

Запитання: У відомому "Листі до російських патріотів", в якому ви обговорювали національне питання в СРСР, ви відзначили особливе значення і важливість України. Як ви тепер оцінюєте українське питання?

Відповідь: Я вважаю, що серед національних проблем СРСР українська проблема є найважливішою. І територія України, і чисельність її населення ставлять її в особливе становище порівняно з іншими неросійськими частинами СРСР. Україна — це держава на рівні Франції або Великобританії. І її історична та культурна самобутність, і її історія, її багатосотрічна боротьба проти Польщі, Туреччини, татарів, Росії — усе це те тло, на якому Україна не може не бути найважливішим фактором для долі самої Росії. Я вважаю за цілком нормальне, якщо український народ висловиться за відокремлення від Росії і за відновлення своєї самостійної держави. Щоправда, я вважаю за конечне підкреслити тут одну проблему. Я вже згадував, що під час Визвольних Змагань 1917-1920 років українці ідейно і політично розкололися. Брак єдності може дати ознаки і в майбутньому. Зокрема, мені здається, що Західна та Східна Україна не однаково дивляться на українську національну справу. Безперечно, це внутрішня справа українців, але їм, я думаю, слід знайти якусь спільну концепцію в

розв'язанні своєї спільної долі. Як демократ, я хотів би, щоб українська держава була демократичною, але це — лише одна з проблем.

Російські патріоти часто кажуть, що Росія не може відмовитися від України, бо, мовляв, "це відріже нас від Чорного моря". Такі міркування — наскрізь імперіялістичні. Швейцарія, Австрія та деякі інші країни зовсім не мають морського узбережжя, але це не заважає їм в рамках європейської спільноти користуватися транзитними перевезеннями і провадити нормальну морську торгівлю. Отже, економічні проблеми легко вирішуються без імперіялістичних зазіхань.

Запитання: Ви вважаєте, що самовизначення українців чи будь-якої іншої нації має бути вирішене за допомогою референдуму?

Відповідь: Я взагалі схильний до такої форми народного волевиявлення як референдум. Як демократ, я рахуюся з волею національної більшості. Це виключає пізніші закиди, що якась невелика група накинула свою волю більшості. Зокрема, якщо не буде відбуто референдуму, імперіялісти напевно волатимуть, що невеличка групка екстремістів відокремила територію попри волю більшості. Референдум поставить всі крапки над і.

Певна річ, національно-патріотичні сили повинні працювати, переконувати народ, збуджувати національну й політичну свідомість, щоб більшість населення свідомо висловилося за самостійне національно-політичне життя.

Запитання: Це, очевидно, припускає, що народ, який має вирішувати свою долю, перебуває в умовах свободи, коли перед референдумом вільно провадять свою діяльність прихильники національного усамостійнення, коли не придушують національної свідомості. Таких умов в СРСР нема і не відомо, коли вони з'являться. Чому автори "Програми Демократичного Руху Радянського Союзу", знаючи про брак кінцевих для референдуму передумов, все ж таки наполягають на референдумі? Чи за таких умов референдум не буде зручним прикриттям і знаряддям для нібито "законного" збереження імперіялістичного панування?

Відповідь: У нашому підході до цієї проблеми не було нічого нечесного або злісного. Ми брали за взірць Об'єднані Нації і вважали, що загальне голосування — референдум як метод національного самовизначення, схвалюваний цією організацією, відповідає і інтересам народів СРСР. Але, звичайно, референдум мав би відбуватися за умов, цілковито відмінних від тих, які нині існують в СРСР.

Запитання: Ми досі говорили, головню, про проблеми в західній частині СРСР. Що ви могли би сказати про настрої серед народів азійської частини імперії, населення якої становить щораз більшу частку в загальному населенні держави?

Відповідь: Справді, найчастіше особливо наголошують національне питання в західній частині СРСР. Одначе, дуже загострилося, на мою думку, національне питання також на Кавказі. На першому місці тут вірмени, які висунули ціле сузір'я національних борців — речників національної незалежності Вірменії. Щодо Центральної Азії, то там національна проблема дещо приглушена. У цих республіках бачимо до певної міри конформістські настрої, хоча там збереглося мусулманство, і, до певної міри, також і національні культури. Але там якось вважають, що з нинішніми умовами можна сяк-так змиритися. Принаймні, в мене склалося таке враження щодо становища там. Це помітно і в тому, що в політичних таборах дуже невеликий відсоток центральноазійських в'язнів. Я можу назвати лише Шакірова, що був пов'язаний із справою масового заворушення на ташкентському стадіоні під час футбольної гри. Не помітно, щоб у Центральній Азії виникла якась виразна опозиційна ідеологія. Центральноазійське питання досі звучало мало, і так було, принаймні, аж до радянського вторгнення до Афганістану. Але ми знаємо, що в цих республіках досить сильні прокитайські настрої, і це може раптово виявитися в разі радянсько-китайського конфлікту, діючи проти радянської імперіялістичної сили.

Запитання: У ваших творах ви висловлюєте бажання, щоб між вільною Україною та вільною Росією наладналася політична та економічна співпраця. Чи ви й досі переконані, враховуючи ваш досвід спілкування з українськими та російськими політв'язнями в таборах, що така співпраця між цими двома народами в майбутньому можлива?

Відповідь: Так, цілком певно. Хоча неволя завжди є великим нещастям, але для мене були великим щастям зустрічі з політв'язнями, зокрема, з українськими. Я пишаюся, що моїм найближчим особистим другом був і залишається Василь Стус. Нас ніщо не роз'єднувало, ми завжди досягали взаєморозуміння і на моральному, і на політичному, і на філософському рівні. Я вважаю, що такого самого одностумства ми досягли з В'ячеславом Чорноволом, а також і з покійним нині Миколаю Кончаківським, ветераном українського визвольного руху. Кончаківський відбув в ув'язненні понад 30 років. Він — проста людина, і не дуже дбав про ті вищі теми, які цікавили Стуса та Чорвола. Однак, ми легко досягали громадянського, політичного порозуміння. Я не

знаю, чому ми повинні, так добре розуміючи один одного, перебувати ще в якійсь штучній географічно-територіальній єдності, коли ми можемо співпрацювати й допомагати один одному, залишаючись в межах своїх національних кордонів, і цей кордон був би лінією взаємної поваги, а не ворожости.

Запитання: Чи ви зустрічали також і вороже, антиросійське наставлення з боку деяких українських політв'язнів?

Відповідь: У кожному національному русі є крило помірковане і крило, так би мовити, крайнє. Я зустрічався з цим і в українському русі. Наприклад, я сперечався в таборі з одним українським політв'язнем із Західньої України, — не хочу називати його прізвища. Він був прихильником такого крайнього, трохи расового підходу. Я думаю, що ми, якщо бажаємо будувати Європу як родину самостійних і дружніх одна одній держав, не маємо захоплюватися екстремізмом. Звичайно, є винуваті, але винуватих не завжди треба карати на смерть. Якщо комуністи, коли вірити Солженіцинові, забили понад 60 мільйонів людей, то це ще не означає, що ми мусимо фізично винищити всіх комуністів. Я розумію провину росіян і розумію почуття багатьох українців, але треба шукати шляхів мирного співжиття на земній кулі. Існує старе прислів'я: поганий мир кращий від доброї сварки.

Запитання: Ви мали нагоду пізнати український національний рух в особі його сучасних представників, які перебувають в ув'язненні. Які, на вашу думку, сильні й слабкі сторони цього руху?

Відповідь: З-поміж сильних моментів я хочу виокремити і підкреслити величезну любов українських політв'язнів до свого народу, а також їхнє знання своєї історії. Можна сказати, що вони не лише чудово знають історію свого народу, а просто переживають її. Мені здається, що ми, росіяни, втратили цю властивість — переживати свою історію. Далі я підкреслив би їхню мужність і стійкість у біді, у нещасті, неволі, величезну, майже неймовірну вірність своїй справі. Я багато чого навчився, зокрема, у Василя Стуса, який втілює в собі всі найкращі риси українського руху. Таку полум'яну й непохитну людину світ народжує не так часто.

Але в українському русі існують і слабкі сторони. Найгіршим, з мого погляду, є постійний поділ на якісь дрібні групи, які сваряться між собою. Ця, так би мовити, "отаманщина" дуже помітна, навіть за умов табору. На цих суперечностях між різними українськими групами намагалася грати табірна адміністрація: "ось бачите, вони якось по-своєму дивляться", "а ось ці православні, а ви уніяти", "ці західняки, а ви східняки". Певна

річ, на Заході такий плюралізм є природний, але за радянських умов, коли величезна імперіялістична машина намагається розчавити національний рух, потрібна певна єдність, не можна припускати чвар, а особливо на особистому ґрунті. Наприклад, єврейські та прибалтицькі дисиденти тримаються дуже злагоджено. Можливо, ситуація з українцями інакша тому, що їх так багато за дротами та ґратами. Адже вони становлять понад 40 відсотків всіх політ'язнів.

Запитання: Чи ці чвари між українськими політ'язнями віддзеркалюють також якісь ідеологічні конфлікти?

Відповідь: Найчастіше саме про це йдеться, хоча часто ці ідеологічні конфлікти здавалися мені другорядними. Наприклад, в таборі особливого режиму, в Сосновці, по одному боці були Валентин Мороз та Іван Гель, а по другому о. Василь Романюк, Данило Шумук, Михайло Осадчий, Святослав Караванський та Богдан Ребрик. Усі вони — шановні й багатостраждальні люди, і нам було боляче дивитися на їхні сварки.

Запитання: Чи учасники українського руху мислять насамперед політичними категоріями, чи радше культурно-етнографічними?

Відповідь: Це цікаве питання. Справді, культурно-етнографічна, як ви її назвали, тенденція дуже сильна. Мені здається, що українському рухові слід підсилити політичний момент, якого іноді трохи бракує. Слід, я думаю, обґрунтувати українську державність у світлі сучасних уявлень, слід наголошувати політичну боротьбу, а не лише культурний опір.

Запитання: Як українські дисиденти уявляють своє місце серед інших опозиційних сил в СРСР, чи є вони прихильниками спільного фронту боротьби проти тоталітарної системи, як це свого часу передбачали автори "Програми Демократичного Руху Радянського Союзу"?

Відповідь: Я хотів згадати саме про це. У багатьох національних рухах — українському, естонському, литовському, лотиському, вірменському — існує помилкова, з мого погляду, тенденція боротися наодинці. Не всі усвідомлюють, що треба шукати союзників, оскільки супротивник — влада намагається спиратися на всі національні організми. Влада залучає до своїх органів — і партійних, і кагебівських, і військових — представників усіх народів. Влада намагається таким чином довести свою імперську цілість. Але чому ми, які бажають мати не імперську цілість, а систему національних держав, не можемо

знайти спільну мову? Я вважаю, що без союзників у такій справі не буде перемоги.

Запитання: Чи не хочете ви докладніше розповісти про українських політв'язнів?

Відповідь: Насамперед, про Стуса. Його завжди відрізняло непримиренне ставлення до неправди, беззаконня, до системи гноблення. Він завжди брав участь у протестах, влаштовував голодівки, писав заяви, оголошував бойкоти. Він дуже страждав: його мучила шлункова виразка, але він намагався цього не виказувати. Уночі він іноді виходив до коридору і стогнав від болю. Вночі він також намагався писати вірші, ховаючись, бо адміністрація переслідувала його і конфісковувала те, що вдавалося знайти при трусі. Стус — дуже талановитий поет. Зокрема, він любить Рільке і перекладає його твори, але в нього конфіскували навіть ці переклади.

Пам'ятаю, як ми оголосили голодний страйк на підтримку української малярки Стефанії Шабатури, в якій відібрали всі її табірні малюнки. Тоді до табору приїхав полковник КГБ Дротенко. Нас зі Стусом викликали до нього, він поклав на стіл малюнки і спитав, чи ми вважаємо, що влада має дозволити в'язням тримати в себе такі речі. Деякі малюнки були з в'язничної тематики. Я почав "тиснути" на полковника, нагадуючи йому, що навіть за царя не боялися в'язничної тематики, навіть вшанований радянською владою російський художник Рєпін писав картини з цієї тематики, а сьогодні чомусь лякаються цієї теми. Далі я змінив підхід до Дротенка і нагадав йому, що він українець і не мав би нищити українську культуру. Його відповідь була стандартною за такої ситуації: "Я, насамперед, комуніст, а вже потім українець". Тоді Василь вибухнув: "Так, це нам горіти, а вам ходити з сірниками, підпалювати!" Полковник почав кричати, а Василь також не промовчав, — така вже в нього вдача, — і назвав полковника бандитом. Частина малюнків все ж таки обіцяли повернути, не нищити.

Моя дружина їздила до Василя після його звільнення і познайомилася з його дружиною, Валентиною Попелюх. Назабаром після цього його знову заарештували, і вирок був жахливий — максимальний. А я так сподівався зустрітися з ним на волі! Василь Стус — гордість українського руху і за своїми здібностями, і за відданістю справі, і за безстрашністю. Я закликаю зробити все, щоб світ не забув про нього.

Зустрічався я й з Миколою Руденком. Він уже не молода людина, та ще й страждає від колишньої рани в спині, ще з часів війни. У мордовському таборі трапилася, наприклад, така сценка.

Мене потягли ("смикнули", як там кажуть) на етап, і ціла бригада наглядачів копирсалася в моїх речах: звичайний за таких випадків трус. Раптом вбігає Микола Руденко і каже голосно: "Я хочу заявити, що мене, інваліда, незаконно примушують ставати до праці". Це було розраховано на те, щоб я чув і після звільнення міг розповісти. За законом він як інвалід не мусив працювати, але адміністрація, караючи його за мужню і незалежну поведінку, весь час намагалася примусити його працювати. Потім я довідався, що він оголосив голодівку і його мусили примістити до лікарні.

Ще перед тим від нього намагалися одержати покаяння, обіцяючи повезти до Києва, дати побачення з дружиною або навіть зменшать термін ув'язнення. Руденко не давався. Він хотів би виїхати за кордон, якби була така можливість.

Запитання: У таборі ув'язнений також український філолог і автор відомої самвидавньої праці "Право жити" Юрій Бадзьо. Чи ви мали нагоду познайомитися з ним?

Відповідь: Так. Юра Бадзьо прибув до табору незадовго перед моїм етапуванням. Він одержав дуже великий строк. За переконаннями він — людина глибокої національної свідомости, але водночас — прихильник соціалістичної орієнтації, щось на зразок еврокомунізму. Він брав участь в олімпійському протесті в липні 1980 року. Його дружина, Світлана Кириченко, була у нас в таборі на відвідинах разом з моєю дружиною і з дітьми. Юра — людина бойова, він, безперечно, перебуває в контакті з іншими українськими і неукраїнськими політв'язнями. Думаю, ми про нього ще почуємо.

Запитання: Сподіваємося, що ви ще матимете нагоду докладніше розповісти про багатьох політв'язнів. А тепер запитання з іншої теми: яка ваша думка щодо загального становища в СРСР під сучасну пору?

Відповідь: Держава перебуває в стані багатобічної кризи, яка дедалі поглиблюється. Ця криза і економічна, і внутрішньополітична, і зовнішньополітична. Насамперед, кидається у вічі дефіцит найнеобхідніших товарів і харчових продуктів. Ми знаємо, наприклад, що Радянський Союз вимагав від Заходу, щоб йому дозволили закупити 46 мільйонів тонн зерна. Для країни, яка володіє чвертю всіх орних земель у світі, це просто скандал. У багатьох районах СРСР запроваджено раціонування м'ясних та молочних продуктів. У столиці Мордовії Саранську, де я був у в'язниці 1980 року, місячна норма м'яса для населення була 400 грамів, м'ясних продуктів (так називають там всілякі м'ясні відходи — кістки, кишки тощо) видавали 2 кілограми на місяць.

У галузі внутрішньої політики зростає незадоволення населення діяльністю місцевих органів, сваволею і корупцією. За визнанням самих радянських керівників, усі адміністративні органи просто закидано скаргами з приводу зловживань місцевих органів влади.

Дуже напруженим є становище в національному питанні в неросійських частинах держави. Внутрішню напруженість посилюють і переслідування релігійних груп — католиків, баптистів та інших. Жорстока розправа з правозахисним рухом також напружила становище і зруйнувала останні ілюзії серед населення.

На зовнішньому відтинку також кризова ситуація. Відверте розбійництво в Афганістані, придушення "Солідарности" і запровадження військового стану в Польщі — все це, природно, загострило взаємини СРСР з некомуністичним світом і негативно позначилося на зовнішній торгівлі. Якщо до цього додати напруженість у взаєминах з Китаєм, яка загрожує раніше або пізніше перетворитися на війну, то картина загальної кризи буде майже повною.

Запитання: У якому стані перебуває сьогодні правозахисний (або демократичний, як його найчастіше називають на Заході) рух в СРСР?

Відповідь: Я хотів би подати насамперед деякі термінологічні пояснення. Демократичний рух в СРСР часто називають опозицією. У західному розумінні опозиція — це політична сила, яка хоче прийти до влади шляхом звичайних у демократичних країнах виборів. В СРСР нема жадних демократичних процедур, нема вільних виборів і, отже, нема жадних сподівань змінити владу нормальним конституційним шляхом. Тому опозиційним, дисидентським або демократичним рухом ми називаємо духовне і правове протиставлення існуючій системі. Протиставлення духовне — це, насамперед, релігійні рухи. Протиставлення правове — це правозахисний рух, рух за права людини.

Правозахисний рух не ставить собі за мету повалення або перебудову радянського режиму. Чому це так — з тактичних міркувань чи з огляду на наявну ситуацію — то інше питання, але принцип залишається такий. Мета правозахисного руху — це, поперше, виконання радянських законів і основних положень радянської конституції; подруге, оборона людей, незаконно звинувачуваних за політичні погляди; потретє, вимога щодо додержання Радянським Союзом підписаних ним міжнародних угод, наприклад, угод у Гельсінкі.

Рух, який має окреслену вище мету, я не назвав би політичним рухом. З мого погляду, політичний рух мусить мати на увазі цілко-

виту або часткову зміну політичного ладу. Саме такий рух ми створили під назвою Демократичний Рух Радянського Союзу. Ми були не лише духовною та правовою, а й політичною опозицією. У своїй програмі ми мали ясно накреслену мету: створити демократичну державу, яка може забезпечити всі права особам та групам, включно з націями. Я думаю, що визнання прав на національне самовизначення було пунктом найбільшого патосу нашої програми.

Запитання: Розкажіть, будь ласка, про постання ДРПС та про членів цього руху.

Відповідь: Наша політична група (яку я в жадному разі не хочу назвати масовою або партією) народилася 1969 року в наслідок узгодженого рішення представників кількох націй. Це були насамперед естонці, а також українці та росіяни. Потім ми мали також вірменське представництво. За умов СРСР неможливо скликати якесь масове неофіційне представництво, і тому ті особи, які в нас репрезентували українців, вірменів тощо, були представниками якихось малих груп або й індивідуальними представниками. Наприклад, покійний Артем Юськевич не міг говорити від імени всієї України, хоча він був українець і репрезентував певну українську групу (я не можу називати інших, бо вони ще в СРСР). У жовтні 1969 року ми видали документ "Програма Демократичного Руху Радянського Союзу", а наступного року — "Тактичні основи Демократичного Руху Радянського Союзу". Описля вийшов "Меморандум ДРПС до Верховної Ради СРСР". Ми також видавали самвидавні журнали *Демократ*, *Вільна думка* і *Світло Свободи*. Наші люди створили потім естонську секцію ДРПС під назвою Естонський Демократичний Рух і видавали матеріяли естонською мовою.

Запитання: Як складалися відносини між ДРПС та московськими правозахисниками?

Відповідь: На жаль, це дуже болюча справа. Оскільки наша мета і наша тактика принципово відрізнялася від того, що пропонували московські правозахисники, склалася певна конкурентна психологія. Я мушу сказати про це відверто. Московський правозахисний рух ставився до нас часом дуже погано. Наші матеріяли не надсилали за призначенням, з нами не хотіли мати взаємин, не хотіли давати змоги користуватися деякими потрібними зв'язками, про нас поширювали різного роду чутки. Наприклад, наша "Програма" дісталася на Захід через Москву (і за це я дуже вдячний московським правозахисникам), але вже нашу "Тактику" вони не передали. Праця "Шляхи демократизації", передана

нами до Москви, десь загадково зникла. Якщо її конфіскували при трусі, то про це слід було нас повідомити. Отже, ми мусіли шукати власних каналів, щоб передавати матеріали на Захід. Нашу "Тактику" у журналі *Хроніка поточних подій* — органі московських правозахисників — критикували в дещо принизливому тоні: мовляв, грають у партію. Документ вони затримали, і не відомо, де він тепер. Доводиться казати про це голосно, бо це є порушенням демократичних принципів. Якщо вони з нами не згідні, якщо вони вважають, що радянську систему треба лише пом'якшувати, то вони мали би подати від себе коментар у такому дусі, як вважали за потрібне, а не приховувати наші матеріали.

Запитання: Останнього часу з'явилися ознаки того, що етап правозахисної боротьби в СРСР закінчується і що в майбутньому будуть розвиватися інші методи опозиційної боротьби. Що ви думаєте з цього приводу?

Відповідь: Неправильні, з нашого погляду, тактичні принципи, обрані московськими правозахисниками, призвели до того, що правозахисний рух нині майже розгромлено. Отже, нині щораз більша кількість опозиційно настроєних людей приходять до ідеї конспіративної діяльності, до ідеї підпільного руху. Я не хочу вдаватися до пророцтв, але мені здається, що в майбутньому лише підпільна, конспіративна діяльність матиме в СРСР надію на успіх. Перші підпільні організації вже створено, хоча про них мало відомо. Правозахисна "цензура", на жаль, часто не дає про них інформації. Ось деякі з таких організацій: Національно-Демократичний Фронт Радянського Союзу (НДФРС), Національно-Демократична Спілка. Ці організації принципово відходять від правозахисного руху, перейшовши до ідеї політичного, підпільного, конспіративного руху. Але я, звичайно, в жадному разі не хочу, щоб припинив своє існування правозахисний рух — він має існувати і продовжувати свою діяльність.

Запитання: Можуть з'явитися закиди, що підпільні групи хочуть вдатися до тероризму, а це дасть КГБ підставу знищити всіх інакодумців в СРСР.

Відповідь: Це не вірно: підпілля не можна ототожнювати з тероризмом. До підпілля ми йдемо тому, що влада не дає нам легальних можливостей для нормальних суспільних процедур. Тому ми змушені приховувати свої прізвища і друкуватися в самвидаві. У "Тактичних основах ДРПС" було зазначено, що до зброї ми візьмемося лише в тому разі, коли нас будуть розстрілювати й катувати, як за часів Сталіна. Ми вживатимемо зброю виключно для самозахисту. Закиди щодо тероризму мають на меті

дискредитувати опозиційні політичні рухи в СРСР.

Запитання: Дисидентський рух в СРСР проіснував уже більше 15 років. Переглядаючи цей досить довгий шлях, які висновки ви зробили би?

Відповідь: Висновки? Поперше: влада не прислухається до закликів окремих груп, не пов'язаних з масами. Шлях прохань, звернень і петицій — безнадійний. Другий висновок: правозахисний рух, який оперує юридичними поняттями, не є привабливий для мас. Політичний рух, який хоче притягти на свій бік маси, мусить за умов СРСР мати популярні, зрозумілі найширшим масам гасла. Ці гасла мають бути досить радикальні і не обмежені інтелектуальною поміркованістю. З цього випливає третій і найголовніший висновок: ближче до народу, до зрозумілих йому цілей і метод боротьби.

Запитання: Які ваші побажання щодо Заходу?

Відповідь: Я хотів би, щоб Захід подавав моральну допомогу і правозахисному, і політичному рухові. Такої допомоги досі було замало. Подруге, слід надавати й матеріальну допомогу. Насамперед, слід допомагати родинам репресованих. Належить також надавати інформаційну допомогу. Тут я хочу підкреслити важливість західних радіостанцій і преси. Радянський уряд досить чутливий до того, що пише преса на Заході. Москва дуже радіє, коли бачить, що, наприклад, західне радіо намагається бути дуже обережним, прагне не дражнити радянщиків, закривати очі на деякі речі. А в західній пресі останнього часу дуже мало заторкають "дисидентську" тему. Скажімо, тут вважають, що повідомити про кількість коханок у лівійського диктатора Кадафі — це набагато важливіше, ніж повідомити про засудження Василя Стуса. Західня преса, на жаль, часто дуже легковажить подіями в комуністичному світі, не розуміючи, що від цього залежить доля Заходу, доля цивілізації, доля дітей кожного з тих кореспондентів, які віддають перевагу коханкам Кадафі перед стражданнями радянських політ'язнів.

Німецька «Амнестія» в обороні В. Стуса

СРСР
Українська РСР
м. Київ
Хрещатик, 2
Республіканська Прокуратура
Прокурору
Глуху Ф. К.

Меттманн, 23. 9. 1981

Високошановний пане Прокуроре!

Це письмовий виклад тексту, наговореного на касету. Ми посилаємо його на випадок, якщо касета не дійде до Вас.

Дозвольте у зв'язку з першими роковинами засудження українського радянського письменника Василя Стуса (2 жовтня 1980 року) звернутися до Вас з відкритим листом. Ви будете не єдиною особою, яка його отримає, хоч його адресовано особисто Вам. Ми розішлемо цей лист до редакцій газет, журналів та радіо Федеративної Республіки Німеччини з проханням піддати його розголосові. Копію цього листа отримують також ПЕН-центр, спілки письменників ФРН, Швейцарії, Канади та Австрії. Ви, пане прокуроре, матимете можливість ознайомитися з ним фактично в двох формах: в усній та письмовій. Ми сподіваємося, що наймні в одній з цих форм його зміст дійде до Вас.

Відправники цього листа напевно відомі Вам, органам прокуратури УРСР (а також відповідним інстанціям РРФСР). Та не зважаючи на це, ми дозволимо собі, щоб запобігти непорозуміння, нагадати Вам, що ми є членами Меттманської групи міжнародної організації в обороні прав засуджених Міжнародна Амнестія. З 1972 року (від часу першого арешту Василя Стуса) ми — в міру своїх сил та можливостей — намагалися сприяти звільненню політичних в'язнів, що не вчинили актів насильства, в Індонезії, Мехіко, Бразилії, Південній Африці.

Цей відкритий лист від німецької секції Міжнародної Амнестії підписав Ганс Тесселінк. Перекладений з німецької та російської український текст листа друкується тут повністю. В основу перекладу покладено дещо скорочений текст, що його передало Радіо "Свобода" в квітні ц. р. — Ред.

Багато місця треба було б для переліку тих листів, які ми на протязі цих дев'яти років надсилали Вам чи тим радянським інстанціям, що так чи інакше мали або мають стосунок до справи Василя Стуса. У цих листах ми просили про поліпшення медичної допомоги, про надання Стусові можливості відвідати батьківщину під час заслання; ми протестували проти табірних переслідувань, проти офіційних наклепницьких кампаній на місці заслання. І щоразу ми просили про звільнення цієї людини, яка в жадному своєму вірші чи листі не закликала до перевороту, до насильства. Ми ще повернемося пізніше до "злочинів", у яких звинувачують цю людину.

Досі ми не отримали жадної відповіді від Вас (чи інших радянських інстанцій). Навряд чи це відповідає прийнятим нормам ввічливості. Нині ми вже майже не сподіваємося будь-якої реакції, тим більше, що мовчанка — це також відповідь. Ваша позиція в цій справі для нас особливо важлива, оскільки в Радянському Союзі проведення судового процесу проти таких людей, як Василь Стус, неможливе без Вашого схвалення. Нам здається, що Вашу мовчанку можна витлумачити так:

1. Ви мовчите, бо розраховуєте на те, що з часом нам набридне писати до Вас, не отримуючи відповіді. Цього ніколи не станеться. Ви недооцінюєте нашої наполегливості.

2. Ви мовчите, бо на Вас лежить частина відповідальності за те, як органи правосуддя та КГБ Української РСР поведуться з такими громадянами, як Василь Стус. Отже, Ваша мовчанка означає, що Ви схвалюєте ту кричущу несправедливість, якої зазнають Василь Стус, його родичі та багато інших родин за подібних обставин. Ваша мовчанка означає для нас також, що вся інформація про Василя Стуса від його друзів і товаришів в ув'язненні, яка дійшла до нас, відповідає дійсності. Адже Ви, пане прокуроре, навіть не заперечуєте, навіть не робите (чи не можете зробити?) спроб цю інформацію спростувати.

3. Можливо, Ви мовчите також тому, що наші листи взагалі не дійшли до Вас, оскільки їх до Вас не пропустили, щоб не переобтяжувати Вас "антирадянськими вигадками". Замість підпису адресата, себто Вашого підпису, на квитанції про вручення листа щоразу стояло кілька нерозбірливих закарлючок. Проте, цю третю можливість ми вважаємо малоімовірною.

Цим листом ми хочемо показати, що ловимо Вас на слові.

Ми з великою цікавістю прочитали Вашу статтю "Повага до права" в першому числі журналу *Вітчизна* за 1981 рік. Оскільки журнал не є спеціальним юридичним виданням, нам не було тяжко зрозуміти зміст Вашої статті, тим більше, що ми вже ознайомилися з загальними засадами радянського кримінального права — в наслідок ґрунтовного ознайомлення з матеріалами в справах

інших політичних в'язнів в СРСР.

У цьому відкритому листі ми співставимо зміст Вашої статті "Повага до права" з фактами процесу проти Василя Стуса. Ви розумієте, що при цьому ми посилатимемося на публікації самвидаву, котрі Вам, очевидно, вже відомі.

Ви пишете:

Радянське кримінальне законодавство є суворим і гуманним водночас. За кожний тяжкий злочин воно передбачає відповідне покарання. Проте суворість аж ніяк не рівнозначна жорстокості. Якщо покарання не відповідає вчиненому, воно передусім підриває саму ідею правосуддя.

Вирок Василеві Стусові не залишає сумнівів у суворості радянського кримінального законодавства. Проте, гуманності ми не змогли знайти в цьому вирокі (15 років ув'язнення й заслання). Дозволимо собі нагадати Вам тут, у чому його звинувачено: листи з місця заслання до друзів у Радянському Союзі (яких, зрештою, вже давно схарактеризовано як "ворогів радянської влади") та до друзів в Західній Німеччині; лист, у якому він заявляє про свій вступ до Української гельсінкської групи (текст цього листа ми маємо); заява до прокуратури Української РСР на оборону викладача музики Миколи Горбала; усна агітація в місці заслання.

Щиро кажучи, нам незрозуміло, як за ці "злочини" людину можна засудити до 15 років таборів і заслання. Ця міра покарання аж ніяк не відповідає "злочинів" і викриває Ваше твердження про те, що вирок "не є актом помсти з боку суспільства" як брехливе.

Далі Ви пишете, що призначення вироку "полягає не тільки в тому, щоб покарати винного, а й перевиховати його. Саме тому кожний вирок має бути передусім справедливим".

Але де ж справедливість у даному разі? У брошурі *Сто вопросов — сто ответов*, виданій Агенством преси "Новості" (АПН) 1980 року в Москві є така відповідь на запитання про те, чи правда, що в СРСР людей переслідують за переконання:

В СРСР, згідно з законом, покаранню підлягають лише ті особи, що є винні у вчиненні злочинних, антизаконних дій, спрямованих на руйнування чи послаблення радянського ладу (стор. 46).

Як приклад таких дій названо "підригну пропаганду". Ми запитуємо Вас: чи є антизаконним і злочинним написання листів друзям і висловлювання в цих листах особистих поглядів? Чи є антизаконним і злочинним листовне звернення до органів прокуратури з метою полегшити долю друга, який опинився в скрутному становищі? В чому полягала антизаконність і злочинність усної агітації на засланні, що для її підтвердження потрібно було викликати величезну кількість свідків? Очевидно, їм не пощастило дати викривальних свідчень, інакше ці свідчення було б

наведено в судовому протоколі. Навіть членству в Гельсінкській групі не надано такого великого значення!

Ми знову повертаємося до нашого запитання: що в цьому вирокі справедливого? Що робить Василя Стуса в очах органів правосуддя та КГБ таким небезпечним, що його посилають на 15 років за колючий дріт? В чому полягає так званий "тяжкий злочин" проти держави, який, бодай в якійсь мірі, виправдував би цей вирок?

Ви згадуєте "недоторканність особи", гарантовану конституцією СРСР. Ви, очевидно, маєте на увазі статті 54, 56 і 57, що не розрізняють між вільними та ув'язненими громадянами. Проте, у випадку Василя Стуса ці статті неодноразово порушено. Щоб продемонструвати це наочно, ми наведемо тут найважливіші місця з вищезгаданих статей:

Стаття 54. Громадянам СРСР гарантується недоторканність особи.
[...]

Стаття 56. Особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються Законом.

Стаття 57. Поважання особи, охорона прав і свобод громадян — обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб.

Громадяни СРСР мають право на судовий захист від посягання на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.*

Як узгоджується "недоторканність особи" з тим фактом, Василь Стус, згідно з його власними свідченнями, 8 серпня 1980 року зазнав знущань аж до побиття з боку заступника начальника слідчого ізолятора КГБ? Чи зацікавилася прокуратура цією заявою? Чи це також звичайна річ для "соціалістичної законності" — допустити подібні випадки з мовчазної згоди органів правосуддя? Таємницю листування було порушено, оскільки приватні листи фігурували як речовий доказ і, зокрема, на них базовано звинувачення. КГБ як державний орган не дотримав свого обов'язку захищати особисту недоторканність Василя Стуса, оскільки не звернув уваги на заяву останнього про те, що він зазнав фізичних засобів впливу. Згідно з статтею 57, Василь Стус мав право на судовий захист у зв'язку з посяганням на його життя, здоров'я, а також честь і гідність. Про порушення таємниці листування ми ще говоритимемо далі.

Згідно з Вашим визначенням, "завданням [радянського] кримінального права є охорона радянського суспільного і державного

*Тут і далі всі посилання на статті конституції СРСР цитовано за ж. *Радянське право*, ч. 11, 1977. — Ред.

ладу, соціалістичної власності, особи і прав громадян, всього соціалістичного правопорядку від злочинних посягань”.

Нам відомо, що те, в чому звинувачено Василя Стуса та інших учасників правозахисного руху, в СРСР розцінюють як “злочинні дії”. Отже, Стусові листи, а також усна агітація на місці заслання є злочинними діями, від яких треба захистити радянський суспільний та державний лад. Василя Стуса засудили за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР (“антирадянська агітація і пропаганда”), яка не відрізняється загалом від статті 70 Кримінального кодексу РРФСР. Надалі ми посилатимемося на офіційний коментар до цієї статті [себто 70 КК РРФСР — *Ред.*]. Зокрема нам хотілося б процитувати розділ 10:

Антирадянська агітація і пропаганда — це злочин, що вчиняється з прямим умислом і метою підриву чи ослаблення радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних злочинів проти держави...

Під час процесу ніколи не зроблено навіть найменшої спроби довести, що Василь Стус діяв з “умислом” і “метою”. В чому тут справа? Чи це недогляд майора КГБ А. В. Зелюка, що вів слідство, чи просто не було чого доводити? Чи не стоїть за тим, що інкриміновано Василеві Стусові як дії, спрямовані на підрив чи ослаблення радянської влади, почуття серйозної та глибокої відповідальності щодо ближніх? До чого тут приватні листи? Хіба статті 49 та 58 радянської конституції не закликають громадян виступати проти порушень законності з боку державних і громадських органів, викривати їхні зловживання? Хіба стаття 49 радянської конституції не забороняє переслідування за критику? Чого ж варта ця стаття, якщо вона закликає громадян Вашої країни до дій, що підлягають покаранню? Адже в такому разі ця стаття радянської конституції облудна, і судовий процес, на якому кваліфіковано як злочин виступи проти беззаконня та несправедливості, є порушенням конституції.

У 58-ій статті сказано, що “радянські громадяни мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів”. У випадку Василя Стуса це означає: він надіслав листа до прокуратури, з метою допомогти викладачеві музики Миколі Горбалеві, оскільки Стус, як і інші Горбалеві друзі, був переконаний, що “спроба згвалтування”, в котрій звинувачено Горбалея, була лише інсценованою провокацією. (Одна жінка-свідок засвідчила на процесі, що вона також переконана в невинності Миколи Горбалея). Василь Стус не міг знести цієї несправедливості й вирішив діяти. Саме ці дії розцінено як “антирадянську пропаганду і агітацію”! Для нас незбагненно, якою мірою порушено при цьому власну конституцію! Василь Стус як громадянин має право звертатися до відповідних інстанцій зі скаргами. За радянським

законодавством, його не можна переслідувати за критику. Але виходить, що саме за скарги та критику його засуджено до п'ятнадцятих років ув'язнення й заслання! Як можна миритися з такими протиріччями?

У своїй статті Ви роз'яснюєте, яку ролу відіграє прокурор під час попереднього слідства. Слідчий та прокурор можуть мати різні думки щодо того, як кваліфікувати злочин. У випадку Василя Стуса відповідальні особи — це майор КГБ Зелюк та прокурор Аржанов. Якщо взагалі можна віддавати під суд таку людину, як Василь Стус, то в крайньому разі його повинно було б обвинувачувати за статтею 190-1 Кримінального кодексу РРФСР (на жаль, нам невідома відповідна стаття Кримінального кодексу УРСР)*: "Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад". У коментарі до цієї статті сказано: "Злочини, що підпадають під статтю 190-1, відрізняються від антирадянської агітації та пропаганди (ст. 70)** в тому, що обвинувачений не має наміру підірвати чи ослабити радянську владу та не має на меті вчинити окремі особливо небезпечні злочини проти держави".

Результат процесу дає вагомий підстави припускати, що слідчий Зелюк та прокурор Аржанов були однакової думки щодо оцінки так званих "злочинів" Василя Стуса. Якби прокурор Аржанов серйозно поставився до своєї відповідальності щодо обвинуваченого, він під час попереднього слідства мав би заперечити оцінку злочинів і, відповідно до цього, зміст обвинувачення. Якби прокурор так повів себе, було б можливо знайти для Василя Стуса таку міру покарання, яка була б набагато нижчою. Але навіть обвинувачення за статтею 190-1 Кримінального кодексу РРФСР було б дискримінацією Василя Стуса. Ця стаття передбачає покарання за "поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад". Відчуваючи власну відповідальність, він на знак солідарності виступив на оборону співгромадянина, в невинності котрого був переконаний.

Засудження Василя Стуса дозволяє зробити такий висновок: вже 14 травня 1980 року його заарештували і звинуватили в "антирадянській агітації та пропаганді", себто, він — знаючи звичайну практику процесів проти правозахисників у Вашій країні — повинен був рахуватися з максимальною мірою покарання, передбаченою для осіб, що вже раніше вчинили подібний злочин. Те, що він дістане цю найвищу міру покарання, було очевидне вже під час арешту (якщо не раніше). Зважаючи на це, процес був лише фарсом, оскільки він не служив доказом передбачуваного

* Відповідна стаття КК УРСР — 187-1. — *Ред.*

** Себто стаття 62 КК УРСР. — *Ред.*

Вами наміру з боку Василя Стуса "підірвати чи ослабити радянську владу". Метою процесу не було пред'явлення доказів, які могли б підтвердити міру Стусової провини, або — тим більше — перевіряли б фальшиве обвинувачення. (Ми тут знову ж таки посилаємося на Вашу статтю). Ми маємо на руках копії деяких доказових документів (зокрема приватні листи), про які згадувано на процесі чи такі, що Ви пред'явили. Шукати в них намір підривної діяльності, спрямованої проти радянської влади, та ослаблення держави ми вважаємо чистою зловмистістю і свавіллям.

До того ж, тут знов таки порушено конституцію. Стус наголосив на цьому під час допиту свідків: стаття 56 конституції СРСР охороняє таємницю листування і телефонних розмов. У вищезгаданій брошурі *Сто вопросов — сто ответов* сказано з цього приводу: "між іншим, радянський суд не визнає незаконно отриманих даних, себто даних, отриманих шляхом підслухування телефонних розмов та конфіскації листів, як докази". Перечитуючи судовий протокол, щоб дізнатися, яким чином було отримано приватні листи Василя Стуса, ми помітили, що там згадано чотирьох поетових друзів, у яких було проведено кілька обшуків. Обшуки провадилися для конфіскації потрібних Вам листів.

Вищезгадана брошура називає обшуки "крайньою мірою, яку рідко застосовують" — для проведення обшуків потрібна санкція прокурора. Отже, прокурор Аржанов дав понад чотири санкції на так звану "крайню міру", яка, в кінцевому підсумку, служила добуванням доказів, яких, якщо вірити вищезгаданій брошурі, радянський суд не визнає.

Ще одне припущення щодо способу здобування доказів спадає на думку. Зовсім неймовірно, щоб Стусові друзі добровільно видали слідчому приватні листи. Вже кілька разів процитована брошура *Сто вопросов — сто ответов* називає один засіб здобування доказів своїм ім'ям: конфіскація листів. Саме на незаконності цієї міри наголошує Василь Стус. Багаторічний сумний досвід листування багатьох громадян ФРН з друзями в Радянському Союзі свідчить про те, що листи якимсь невідомим чином "губляться" і потім, під час процесів проти правозахисників, подаються як так звані "докази".

Ми продовжуємо розглядати Вашу статтю. Чи тільки випадково Ви забули назвати КГБ, який відіграє важливу роль у попередньому слідстві? Ви наголошуєте:

Ніякі інші органи влади не правомочні втручатися в роботу слідчого по провадженню слідства і впливати на його хід. Найменшим спробам такого втручання треба рішуче класти край.

Слідчий у справі Василя Стуса був майором КГБ. Якщо Ви

пишете правду, треба якнайшвидше покласти край такому активному втручанню й такому неприпустимому привласненню прав з боку КГБ. Ви повинні були б чесно визнати, що "особливо небезпечні державні злочини" (статті 64 — 73 КК РРФСР та відповідні статті кримінальних кодексів союзних республік)* — отже, антирадянська агітація та пропаганда — *підлягають компетенції КГБ* навіть під час попереднього слідства. Але про це Ви своїм читачам нічого не кажете.

У своїй статті Ви все наголошуєте на тому, що треба також і захищати права обвинуваченого та підтверджуєте, що "існують права [і тільки права] громадян, спрямовані на те, щоб не допускати найменшого зачіпання їхніх законних інтересів". Людей, подібних до Василя Стуса, очевидно, не зараховують до таких громадян, через те їхні права порушуються, як це було вже показано в деталях, при чому це стосується і попереднього слідства і самого процесу.

До цього додамо ще одну цитату з Вашої статті: "усі сумніви по справі, котрі не виявляються можливим усунути, мають тлумачитися на користь обвинуваченого". Очевидно, в процесі проти Василя Стуса від самого початку такі сумніви не виникали. Якби слідчий справді мав намір довести *провину* Василя Стуса за допомогою ґрунтовних доказів, які мали б законну силу, заради "прямого умислу і з метою підризу чи ослаблення радянської влади", ні в якому разі не виявилось б можливим підтримати обвинувачення і суд не зміг би засудити Стуса до 15 років неволі. На підставі матеріалів чесного слідства суд мав би спростувати обвинувачення. Те, що він цього не зробив, ще раз підтверджує нашу підозру: вже задовго до початку процесу було визначено вирок Василеві Стусові. Отже, в його випадку те, що Ви називаєте "найважливішим принципом соціалістичного правосуддя", було порушено та не дотримано "презумпції невинності". Згідно з Вашими словами:

Вона [презумпція невинності] має за мету високу гуманну ціль: виключити найменшу можливість помилок, забезпечити застосування кримінального покарання лише до тих, чия вина у вчиненні злочину доведена повністю і беззаперечно.

Здається така гуманна ціль була судові невідома. Згідно з значенням, якого Ви надаєте попередньому слідству, сам процес, очевидно, є справою другорядною. Проте, для обвинуваченого він є чи не єдиною можливістю публічно спростувати фальшиві обвинувачення та висловити свою думку про самий процес, про інкриміновані злочини. Ви пишете лише про те, що треба

*Статті 56 — 65 КК УРСР. — Ред.

"ефективно використовувати судову трибуну для створення атмосфери загального осуду осіб, що посягають на закони". Тут Ви жадним словом не згадуєте про права обвинуваченого. Ви забуваєте про заключне слово, на яке обвинувачений чи засуджений має право. Василя Стуса позбавили й цього права.

Цілковито ясно, чому Ваші пояснення до самого процесу не могли не виявитися такими жалюгідними. Навіть людині, що не має юридичної освіти, впадають в око деякі деталі процесу проти Стуса, які навряд чи можна узгодити з кримінально-процесуальним кодексом. Ми припускаємо, що з цієї причини Ви в своїх поясненнях в цьому місці довго та туманно вели розмову про "формування соціалістичної свідомості". І тут ми хочемо навести Вам конкретні приклади:

1. За чотири дні до початку процесу слідчий Зелюк відмовився видати Стусовій дружині Валентині Попелюх довідку про початок процесу.

2. Лише за один день перед тим, як їх мали допитувати як свідків, три жінки (свідки захисту) отримали повістку про з'явлення до суду. Тільки тоді, від цих свідків, Валентина Попелюх дізналася, що процес уже розпочато.

3. Навіть на третій день процесу (не кажучи вже про перші два, про які вона ще нічого не знала) Валентину Попелюх не пустили до залі судового засідання, де розслідували справу її чоловіка.

4. Невідповідність кількості свідків обвинувачення й свідків захисту, прямо таки ганебна промова офіційно призначеного адвоката Медведчука, який сказав, що всі Стусові злочини гідні покарання, проте, прохав врахувати, що працюючи на різних підприємствах Києва в 1979-80 роках, Стус виконував свою норму, а, крім того, мав перейти тяжку операцію шлунку, не дають жадної підстави для позитивної оцінки правосуддя в Радянському Союзі.

Ми дійшли такого висновку:

1. Під час попереднього слідства та процесу проти українського поета Василя Стуса порушено 49-у, 54-у, 56-у, 57-у і 58-у статті радянської конституції.

2. Обвинувачення за статтею 62, ч. 2 Кримінального кодексу УРСР було зфабриковано та підготовлено задовго до початку процесу. В своїй суті обвинувачення в "умислі й меті підірвати чи ослабити радянську владу" не могло бути доведено за відповідними законом доказами.

3. Прокурор Аржанов упродовж попереднього слідства не виконав свого обов'язку відповідати за захист прав обвинуваченого.

4. Суд порушив кримінально-процесуальний кодекс, позбавивши Василя Стуса наданого йому законом права на заключне слово.

Нам відомо, що радянське правосуддя передбачає можливість судового наглядового процесу. Суд вищої інстанції може будь-коли заініціювати його після того, як відповідний вирок вступив у силу, і після того, як уповноважена особа заявила протест проти нього. Оскільки процес проти Василя Стуса проведено Київським міським судом під головуванням П. І. Фещенка, прокурор Київського обласного суду мав би право подати подібний протест. Але ми вважаємо, що під час попереднього слідства і самого процесу порушення радянських правових норм та статей конституції були настільки ґрунтовні та важкі, що ми — при всій повазі до Вас і до Вашої посади — наполегливо просимо Вас, як прокурора УРСР заявити протест проти вироку, винесеного Василеві Стусові.

Ми також Вас прохаємо не розглядати наш виступ за громадянина Вашої країни як втручання у внутрішні справи УРСР, особливо в радянський кримінальний кодекс. Якби кодекс уживано відповідно до вимог статей кримінального кодексу, ніхто з нас не висловив би жадного критичного слова про це.

Але до методів засудження таких людей, як Василь Стус, не можна ставитися некритично.

З глибокою пошаною
Ганс Тесселінк (підпис)

ЧЕТВЕРТИЙ ЦІКАВИЙ ЛИСТ

(CRICOT² ТАДЕУША КАНТОРА)

Богдан Бойчук

Коли скажу, що в майбутньому, себто восени 1985 року я бачив виставу *Померла кляса*, а два роки тому писав про це в *Сучасності* (1980, ч. 7-8), то це не означає, що моє сприйняття реальності притуплюється. Це означає лише, що я переступив границю між реальним світом і театральним, точніше, що я бачив нову виставу краківського театру Тадеуша Кантора Cricot² *Вельополе, Вельополе*. Як і в виставі *Померла кляса*, в цій останній постановці Кантора діють померлі. Тому час губить свій нормальний вимір, може пересуватися взад і вперед, втрачаючи властивість впливати на людей і події. Головним виміром стають самі події (історичні й приватні) та пози людей.

Пишучи про виставу Кантора *Померла кляса* два роки тому, я висловив думку, що театр Кантора "не оригінальний... еклектичний". Але, проаналізувавши його детальніше, я наприкінці все таки прийшов до висновку, "що театр той таки своєрідно оригінальний". Видно, еклектизм є в природі театру. Цього не можна вже сказати про виставу *Вельополе, Вельополе*. Хоч і тут моє колишнє спостереження, що в цьому театрі помітні компоненти "дадаїзму, але гнані енергетикою експресіонізму", і далі стосовне, то оригінальність і суцільність стилю тепер різко наочні; в цій постановці помітний індивідуальний знак режисера.

Коли в *Померлій клясі* Кантор проектував мертвих, себто минулих, людей у перспективі їхньої особистої долі чи мети (браку мети) існування, то у *Вельополю, Вельополю* ця особиста перспектива таких же мертвих людей співставлена чи сконфронтowana з історичною.

Вельополе — це родинне містечко Кантора; він твердить, що суттю п'єси є "реконструювати дитячі спомини". Це трудно прийняти. Зрештою, задум режисера-автора п'єси та розуміння її глядачем — незалежні речі. Канторові "просторові виміри споминів" унаочнені в позах і безглузких розмовах чи діях "цивілів", головою членів його родини (батьків, бабці, вуйків-близнюків, тіток), як і в жорстоких дегуманізуючих діях війська. Але всі ці особисті візії режисера синтезуються у гротесково-перекривленому дзеркалі в характеристику історичної долі

Родина «цивілів»

Польщі, від Першої світової війни (якщо не в характеристику історії людства).

Спомини нормально не мають однонапрямних вимірів часу і простору; вони приходять і переставляються відповідно до внутрішньої структури й "емоційної логіки" людини. Але проєкція часу, хоч і тасованого, в них завжди присутня. Канторові "виміри споминів" ускладнені тим, що з них виключений час. Тому сюжет у звичному сенсі не існує; існує лише динамічний, схоплений строгою ритмічною структурою хід подій, з яким контрастують несуттєві пози й розмови членів родини, ота ритуалізація буденностей. Дія починається міщанською родинною метушнею, безнастанним повторюванням тих самих жестів і фраз, з трафаретним родинним фотографом і позуванням. Нараз фотоапарат в оруді смерті перетворюється на скоростріл, публіку заглушує голосний військовий марш, і вояки, які досі творили нерухомий пам'ятник полеглим, сходять з постаменту й маршують в бій. Після боїв марш на хвилину замовкає, розноситься релігійна музика, і родина знову починає прибирати звичні пози та жестикуляції. Та марш знову заглушує залю, військо маршує в бій з захоотою доброзичливо всміхненого священика. Знову стихає марш, і під звуки церковного гімну "цивілі" продовжують жестикуляції; всміхнений священик вінчає дівчину з вояком, який, мов манекен, не виявляє ніяких почуттів. Проривається марш, вояк маршує на війну, дівчина тягнеться за ним. Вояк не реагує, механічно відбуває з нею половий акт, знову маршує. Вояки змушують священика нести великий хрест — його то величають, то розпинають на хресті. Коли знов приходить хвилинка миру, розносяться калатала з церковною музикою, як у Страсну П'ятницю, коли складають до гробу плащаницю. Звуки калатал нараз переходять у кулеметні, проривається маршова музика, і військо знову маршує та вбиває. Приходить неодмінна спільна могила, в яку вояки засипають напівживих голих жертв (голокост, концентрак?). З'являється рабин, якого грає жінка, і співає простеньку кабарежного стилю пісеньку, яку тричі нагло підтинають марш і кулеметна черга (і тричі вже без усмішки священик підносить рабина). Кінчається дійство своєрідною пародією Святої Вечері, під час якої священика зіпхали під стіл (звідки його рятують рабин). Це лише ті сцени, які різкіше вкарбувалися в пам'ять. Уся постановка — це динамічне, божевільно-динамічне чергування сцен, яким напередомірку акомпанює музика: або жорстоко-безоглядний військовий марш, або лагідна релігійна мелодія. Отже, немає сюжету як такого, вистава наприкінці стає метафорою минулого, що є її справжнім еліптичним змістом.

Сам Кантор говорить щонайменше про два основні виміри. Першим є дитячі спомини Кантора про родинний дім у Вельо-

Військо і церква

полю, який, згідно з його настановою, не завжди захоплюючий і приемний; дім той у "вимірах споминів" може бути також "кімнатою мертвих". Таким його Кантор відтворює. Всі члени родини і приятелі — мертві, манекеноподібні. Вони й далі, себто в споминах продовжують свої плиткі жести, пози й розмови. Але ця ритуалізація буденностей у контрасті до діяння жорстоких солдатів набирає чисто людського сенсу, заповнює життя, стає наче символом його.

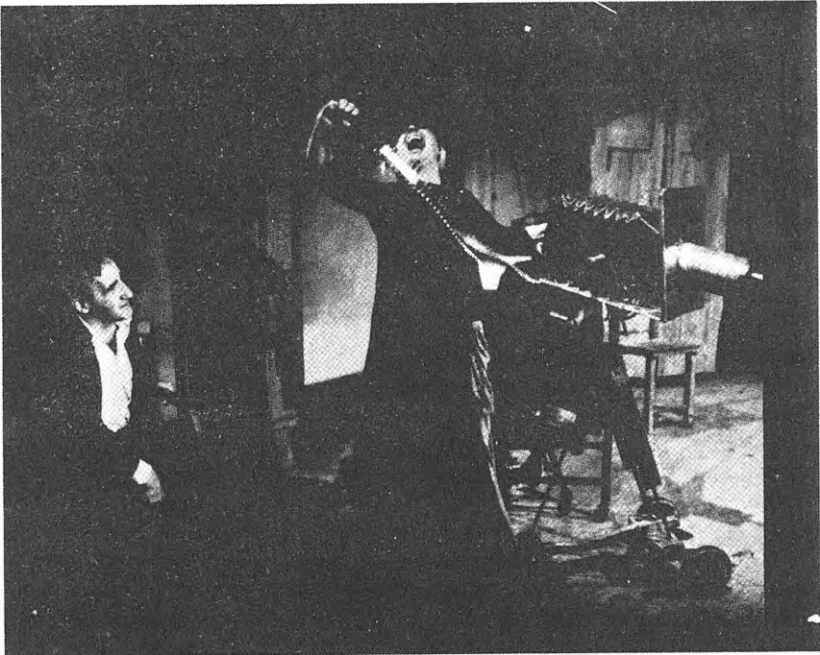
Другим виміром вистави є військо. Властиво, згідно з твердженням Кантора, саме феномен війська став головним формалістичним зацікавленням для нього. Військо, з сотнями облич, рук, органів, які діють однаково — це наче окреме сотво-

ріння в концепції Кантора. Це наче "ми мертві". Якраз військо дозволяє нам стояти збоку і споглядати себе мертвими. В таке співставлення з військом (чи в ширшому значенні з історією) зводить режисер глядача. Поскілки "однострій вирівнює всіх", як на судному дні — військо стає істотою, зовсім інакшою від цивільної істоти, яка, натягнувши мундир, втрачає індивідуальні ціхи і стає лише одним членом в організмі колективної "істоти" війська. Воно діє так, наче б світ цивільних не існував, жорстоко, безоглядно, згідно з законами та природою своєї "істоти". В наслідок цього, між вояками та "цивілями" витворюється психологічний бар'єр: по один бік маршує та все топче армія, а по другий бік стоять "цивілі", захоплені військом (бо воно інакше від них), загіпнотизовані ним.

Одинока церква (в особі всміхненого священника) знаходила зв'язок до війська і до "цивілів". Спершу церква підохочувала маршування війська, але з ходом історичних подій військо навперемінку то прославляло, то розпинало священника, усмішка якого поступово зникала. "Цивілі" теж фанатично величали священника, але це настирливе величання було насправді бичуванням. Під кінець церква втратила вплив, і священник, без усміхи, опиняється в останній сцені Святої Вечері під столом.

Коли взяти до уваги, що мова, хоч і не вилучена з контексту, все таки зсунена з надрядної позиції до підрядної, то стає наочним, що форма як така є структурою постановки і справжньою її суттю. Театр Кантора — експериментальний, з різким нахилом до гротескової цирковости; він балянсується на трьох елементах: візуальності, ритміці й музиці. З цих трьох — візуальність є головним елементом, який визначає характер театру Кантора. Чергування сотень наскрізь оригінальних і сильно вражаючих образів-мізансцен перевтілює для глядача монотонії родинних буднів, бездушну механічність історичних процесів з голокостом і концтабірною дійсністю, перекидає мости "просторових споминів" до Голгофи, страстей, викривленої Святої Вечері тощо. Чітка і різко карбована ритміка є вже допоміжним елементом; вона діє, наче генератор, який жене згадані візуальні картини й урухомлює мертвих людей на сцені. Музика, теж допоміжний елемент, має дві ролі: пов'язувати окремі компоненти і гнати цілість постановки вперед; також переключати дію із світу цивільних до світу війська й навпаки. Цю останню функцію звичайно виконують рефлектори, освічуючи один чи другий світ, або лаштунки. Музика в театрі Кантора робить це мистецьки природніше, моментально й незвично.

Дуже дивною є роля "режисера" в виставі, яку виконує сам режисер Тадеуш Кантор. Він, із збайдужілим виразом обличчя, весь час присутній на сцені, але не включається в дію, лише

Режисер і смерть із фотоапаратом

ходить, поправляє лаштунки і, наче невидними нитками, вирішує жести й долі своїх дійових осіб. "Режисер", наче знуджений маленький бог, цілком байдужий до переживань, страждань і смертей персонажів (наприклад, після бойовища, коли ціле військо лежить покотом мертво, останній, ще живий вояк дивиться благально на "режисера", а той знуджено киває пальцями, і вояк мусить падати мертвий). Гра і типаж "режисера" — цілком не в стилі вистави; це, зрозуміло, свідомий засіб, щоб підкреслити нереальність видовища, мертвість персонажів і неважливість їхніх жестів і дій.

Не переконувало мене лише вживання манекенів у дійстві. На це важко знайти сценічно переконливе виправдання. Бо коли діють мертві, манекеноподібні персонажі, то справжні манекени не витримують, зрозуміло, конкуренції з акторами. А манекени як лаштунки — засильні, вони відвертають увагу від акторів, заважають сприймати дійство.

Постановка кінчається антипуантно. Після гротескової Святої Вечері байдужий режисер дуже акуратно складає простирадло, змітає окрушки, вирівнює зморшки і виходить. В такому ж стилі нехай кінчається й цей лист.

ВГАМУЙТЕСЯ, НЕЛЮДИ! КОГО КАРАЄТЕ...

Яків Сусленський

Запізно приходять вісті,
Що товариш не на місці...

Надсилаю листа до табірному другу. Відповіді нема. І назад не повернувся. Осів десь в архівах КГБ.

Політичні справи в СРСР фабрикують по-зłodійськи, таємно. Що відбувається далеко від Москви, про те дізнаємося з запізненням, якщо взагалі дізнаємося. Другові вже в'язничний строк "намотали", а я — далеко від нього, і вістка доходить, коли друга вже добре помордували, коли його долю визначили на багато років наперед, може, ще й до кінця життя.

Засудили Павла Федоровича Кампова. По-зłodійському закували невинну жертву, беззахисного, смиренного, невинного чоловіка. Кого засуджуєте? За що так нелюдськи караєте? Проте, я знаю відповідь на це запитання: "А судді хто?", і попередні запитання втрачають сенс і адресат. Я лише розповім про Павла Федоровича, якого добре знав.

Павло Федорович з'явився в 17 зоні, в Мордовії, влітку 1971 року. Новачок у таборі, який ще не отямився після суду та етапу, він, здається, нечітко уявляв собі, що з ним зробили і за що засудили на "шість плюс три" (шість років ув'язнення і три заслання). Спочатку він тримався особібно, неохоче знайомився, був недовірливий, обережний і мовчазний.

Павло Федорович боязко довірився одному землякові (у та-

Яків Сусленський — колишній учитель англійської мови у м. Бендерах Молдавської РСР. У лютому 1970 року його заарештували органи КГБ за те, що він у зверненнях до радянських органів влади критикував їхню політику, протестував проти придушення людських і національних прав, виступив проти інвазії СРСР у Чехо-Словаччині тощо. Його судили у жовтні 1970 року разом з іншим єврейським діячем руху опору Йосифом Мешенером за "антирадянську пропаганду та агітацію." Сусленського засудили на 7, а Мешенера на 6 років позбавлення волі. До січня 1977 року Сусленський перебував у Мордовських та Пермських таборах і у Владімірській в'язниці. У таборах він був одним з організаторів боротьби за статус політичного в'язня. У липні 1977 року Сусленський одержав дозвіл виїхати до Ізраїлю. Тепер живе в Єрусалимі. — *Ред.*

Павло Кампов

борі земляк — це не людина з тієї самої околиці, а людина тієї самої національності). І від цього земляка-українця ми дізналися, що Павло Федорович за переконаннями — комуніст... Цього було досить, щоб майже весь табір потрактував його як "чокнутого" і перетворив "пана професора" на об'єкт глузувань: нехай, мовляв, "товариші" (себто, кагебісти) навчать його протягом дев'ятох років комуністичної теорії та практики.

Наше знайомство в 17 зоні не відбулося, і не з моєї вини. Я намагався бути толерантним, і діапазон мого спілкування з в'язнями був дуже широкий — від Бульбинського, законсервованого комуніста Ленінових часів (хай вже він вибачить мені таке визначення його суті), і аж до Синіговського — баптиста-розкольників. Але коли людина боязко зачиняється в собі, краще її не чіпати.

Незабаром нас перевезли до 3 зони Дубровлагу. Табір перебував біля залізниці в селі Барашево. По обидва боки колії були зони — робоча та житлова. За територією та кількістю в'язнів третя зона в три рази перевищувала сімнадцяту зону. Було де "розгулятися", і люди рідше траплялися один одному на очі.

Ми, євреї, трималися купи, жили своєю групою, яку називали "кібуцом". У вільний від праці час займалися вивченням історії єврейського народу, івритом та ще всілякими типово табірними справами...

Павло Федорович, начитавшись радянської пропаганди, ставився до сіоністів упереджено. Бувши людиною освіченою і ввічливою, він вітався з нами, але намагався робити це так, щоб інші не дуже помічали його уклонів перед "сіоністським ворогом". Як усі жовтороті новачки, він писав силу скарг, в яких доводив свою невинність і необґрунтованість покарання. Він плекав ілюзії, що "нагорі" розберуться і звільнять його, бо він — свій, комуніст, уболіває за розвиток свого краю — Закарпаття — і навіть у таборі поводить себе бездоганно. Йому було невтямки, що з погляду "гори" він мав дбати не про своє підозріле Закарпаття, а про інтереси партії, себто тих, які є "нагорі".

Улітку 1972 року нас ще раз перевезли, цього разу до Пермського табору число 36. Нас було коло 250 в'язнів на невеликій території, в чотирьох дерев'яних бараках. Павло Федорович потрапив до того самого бараку, що й я. На цей час він уже отримав кілька формальних відписок на свої апеляції: скаргу визнано за необґрунтовану, покарання — за правильне. І "пан професор" вгамувався і настроївся відсидіти весь термін. Комуністичний мотлох швидко вивівся з його голови (отже, товариші кагебісти добре навчають і теорії, і практики), а вакуум, що утворився, незабаром заповнився практичними уявленнями, серед яких була й частка здорового націоналізму.

Ми потоваришували. Сіоністи вже не були для нього страхопудом, а, навпаки, викликали повагу. Українські націоналісти прийняли його до свого товариства, довіряли йому, знали, що він не видасть, не "настучить". Його ставлення до табірної адміністрації також принципово змінилося й набрало нормальних за таких умов рис... Але конфліктів з начальством намагався уникати, тримався поодаль.

До арешту Павло Федорович не займався політикою. Він викладав вищу математику в Ужгородському університеті, перед тим працював інспектором середніх шкіл Закарпатського обласного відділу народної освіти. У таборі він забув про математику і перетворився на політика: жваво цікавився всіма світовими подіями, робив далекосяжні висновки з кожного випадкового явища і, як типовий "зек", чекав на амністію з нагоди кожного знаменного ювілею.

Середній на зріст, огрядний, гречний, з почуттям гумору, з посмішкою, що незмінно з'являлася на його вустах кожного разу, коли він зустрічався зі мною, він викликав у мене симпатію в суміші з жалем. Він жадним чином не пасував до табірних обставин. Більшість політв'язнів потрапляють до ув'язнення виключно через нелюдськість радянського режиму, а не через якісь злочини, але Кампов навіть на цьому тлі виглядав білою вороною. Він блукав табором неприкаяний, не знаходячи собі ні місця, ні

справи. Часом він зупиняв когось з порядних людей (стукачів і колишніх поліцаїв, які і в таборі були, здебільшого, прислужниками адміністрації, він просто фізично не зносив), обмінювався інформацією і, не бажаючи обтяжувати людину, засмучено відходив. Його приязна посмішка і безпорадний, незграбний вигляд приваблювали, викликали бажання підбадьорити його, сказати кілька дружніх слів. Тому він став справжнім джерелом табірної інформації, обізнаним в усіх справах, в усіх особистих злигоднях. Брудний засмальцьований табірний бушлат і недоладна плескувата шапка настільки спотворювали його постать, що з нього часто кпили. Він це сприймав з доброю, ніяковою посмішкою. Особливо любив кепкувати з нього Марк Димшиць, колишній пілот, засуджений за відомою "літаковою справою", коли кілька ленинградських євреїв намагалися вкрати літак і втекти на ньому до Ізраїлю. Жарти Димшиця були радше доброзичливі, і Павло Федорович почував особливу повагу до нього, схилиючись перед його мужньою натурою і, здається, усвідомлюючи, що мужности йому самому трохи бракує.

Залежить... Іноді громадянську мужність, сміливе викриття несправедливості можна трактувати так само високо, як фізичну самопожертву. Бачивши, як немилосердо вирубують окрасу й гордість його рідного Закарпаття — чудові ліси, бачивши, як тисячі закарпатців змушені кидати рідний край в пошуках заробітку, порівнюючи економічне становище Закарпаття з розвитком деяких щасливіших частин СРСР. Павло Федорович якось насмілився вказати на помилкове плянування, на недоліки національної політики в листі з Ужгороду до самого Брежнєва. Певна річ, з позиції найщирішої комуністичної доброзичливості. Але партія не потребує наївних доброзичливців. Занадто завзятих правдолюбців вона також не потребує. Хто це там має власну думку і не мислить у дусі останніх партійних рішень? Павло Кампов? Занотувати це прізвище і тримати під наглядом! (що по-російськи називається "взяты на карандаш").

Аж тут як на гріх 15 червня 1970 року мали відбутися вибори до Верховної Ради.

Вибори в СРСР — справа гранично ясна й проста: голосуй за того, кого партія висунула. А партія добре знає, кого висувати — слухняних манекенів, які справно підносять руку, коли треба. Верховна Рада — це заля для піднесення рук.

Перед виборами хтось розкидав по містах та селах Закарпаття летючки із закликem вписувати до виборчих бюлетенів прізвища чотирьох "друзів народу" — людей, яких автори летючки вважали за українських патріотів. Серед них Іван Гарагонич і Іван Чендей — обидва члени партії, що займали високі посади, а також 18-річна мадярка — робітниця Марія Кіш. Останнім був наш

смирений Павло Федорович Кампов.

Коли всі четверо дізналися про листівку, троє з них заявили, що не мають до цієї народної ініціативи жадного стосунку, а Іван Гарягонич навіть обурювався з неї. Павло Федорович нікуди не побіг, вважаючи, що це його не обходить.

Забігаючи трохи наперед, скажу, що цей його вчинок (власне, відсутність бажаного владі вчинку) дав привід авторові статті в газеті *Закарпатская правда* звинуватити його (вже після другого засуду) в безмежному шанолюбстві, в бажанні стати неодмінно міністром. Скромний, тихий, ніяково усміхнений Павло Федорович — міністер! Це був би добрий жарт, якби не йшлося про нелюдське знущання з порядної людини.

Під час слідства Павлові Федоровичу сказали, що за нього проголосували десять тисяч виборців. За інших справді народних кандидатів було віддано, мабуть, не менше голосів. Звичайно, цей ексцес жадним чином не вплинув на офіційний звіт виборчої комісії, яка звітувала, що по Закарпатській області за "кандидатів бльоку комуністів і безпартійних" проголосувало 98,98% виборців — не гірше, ніж по інших областях. А хто не вірить, того "взять на карандаш"!

Але прецедент був небезпечний. Треба було когось добре покарати, щоб усі бачили, чим закінчуються подібні народні ініціативи. Як казав мені один партійний функціонер: "Ми не можемо пустити вибори на самоплив!" Так Павло Федорович потрапив до ув'язнення.

Кампов дуже боявся голоду, холоду та тих навмисно влаштовуваних побутових незручностей, які є головним засобом "перевиховання" в радянській пенітенціарній системі. А тут ще примусові політичні зайняття. Усі політ'язні, які мали повагу до самих себе, вважали за негідне відвідувати ці зайняття і вешталися зоною, коли в житлових бараках збирали групу "вірних" на чергову політичну бреханину. Звичайно на зайняття ходили лише стукачі, недосвідчені новачки та ті, які чекали на побачення з рідними, бож за невідвідування політзайнять могли позбавити побачення.

Павло Федорович, побачивши себе в оточенні стукачів, севепешників (СВП — це "совет внутреннего порядка", що складається з найвідданіших стукачів — часто колишніх поліцаїв) та всіляких табірних лакуз, пішов з бараку. І знову йому не пощастило. Адміністрація саме тоді намірилася придушити в зародку опір, і обрала кількох жертв для показового покарання. Серед євреїв обрали Олега Фролова. Заломивши йому руку за спину, його потягли до ШІЗО на 5 діб. Відбувши цей термін, він написав скаргу на адміністрацію, яка пропагує марксизм-ленінізм шляхом викручування рук. Ми підтримали його зливою скарг, і нас

залишили в спокої.

Серед українців найуразливішим був Павло Федорович. Його запроторили до ШІЗО на три доби. Холодної осінньої пори він опинився у вогкій камері в літньому одязі і мусів задовольнитися лише хлібом і водою. На знак протесту він оголосив голодний страйк.

Коли він вийшов з ШІЗО, я був перший, хто побачив його. Він страшенно змарнів, аж посинів від холоду, спав з лица, очі випромінювали нелюдське страждання, він мало не втратив мову. Тремтячи й мало не плачучи, він кидав уривки слів і речень: "Хай вони... сказяться... Таке переніс... Через політзайняття кляті... Ходитиму... Це справжній жах... Не їв... Не спав...".

Я скип'ятив чай, дав йому хліба з марґариною. Він жадібно їв, загортався в бушлат і не міг заспокоїтися. Три доби в ШІЗО зламали його.

Якось я через гострий біль у серці залишився лежати в бараці, коли там якраз відбувалися чергові політзайняття. Командир загону розповідав про візиту до СРСР шаха Ірану, не вміючи через своє неумієння правильно вимовити його ім'я. Він називав його Рóза Піхлэві і плів таку нісенітницю, що аж вуха в'яли. Кампов сидів, похнюпившись, і вся його похила постать висловлювала смертельну тугу. Найгірше було, коли командир спитав Кампова про успіхи чи то "вирішального", чи то "визначального" року п'ятирічки (на той час кожний рік оголошували або "ударним", або "вирішальним", або "визначальним", або бозна ще яким, і з цього приводу ширилися десятки анекдот). "Пан професор" встав і почав щось мимрити. Було боляче дивитися, як професор математики, людина європейської освіти, мусить відповідати на ідіотські запитання невігласа, солдафона, який присіплює дивився на нього цинічними очима. Павло Федорович щосили намагався видушити з себе якісь стандартні фрази, які ніколи не хотіли сидіти в його математичній голові так міцно, як вони сиділи в головах "нормальних" радянських людей. "...Наша партія... наш уряд... ленінська політика..." — бубонів він, і сльози, здається, душили його.

Хто каже, що в СРСР не застосовують тортур, плюньте тому в очі. Це й було справжнє катування, важкий, садистський глум з людського духу.

Після зайнять він підійшов до мене з виразом провини на обличчі, намагаючись не дивитися мені у вічі. Він, здається, бажав якось позбутися важкого каменя, що лежав на його душі. "Що вдієш, — розвів він руками, — сидіти в ШІЗО так нестерпно...".

Він пережив душевну травму і через розпад родини. Дружина незабаром після його арешту припинила всі зв'язки з ним. Він писав листи до доньки, не одержуючи відповіді, та до старенької неньки, яка померла, не дочекавшись сина.

У заяві на ім'я "президента" Підгорного Павло Федорович просив, щоб його перевели до табору в Закарпатській області, щоб він міг побачити стареньку матір, яка не могла приїхати до далекого табору в Росії. Звичайно, він отримав негативну відповідь. Засмучено розповідаючи мені про це, він згадав добрі старі часи, коли Закарпаття на короткий час одержало незалежність. Тоді якийсь комуніст був засуджений на 8 років ув'язнення за організацію терору й спробу захопити владу. Президент наказав, щоб засудженого тримали в тому місті, де жила його стара матір, щоб син мав змогу з нею бачитися. Президент навіть був готовий помилувати цього терориста, якби той дав слово честі, що не вдаватиметься до недемократичних метод боротьби. Але тоді був "буржуазний" лад, а нині — найдемократичніший в світі, найлюдяніший...

— Нехай би вам або мені таке запропонували, як тому більшовицькому бандитові, — в розпачі говорив Кампов. — Хай горять вони синім вогнем... Я ж для них добра хотів... І через це сидіти?

Подібний стан я пережив ще давно, ще задовго до зустрічі з сіоністами. Я добре розумів, з ким маю справу, і в мені цей режим збуджував не розпач, а лише гнів.

Будувати комунізм в малій зоні (великою зоною в'язні називали весь СРСР) ані мені, ані Кампову не кортіло. З сімох років ув'язнення я працював лише півтора роки, виконуючи від 20 до 40 відсотків норми. Я, як це там називають, "сачкував", іноді симулював хворобу, за що й одержав повний перелік усіх засобів в'язнично-табірного покарання.

Павло Федорович мав законне право не працювати цілий день. Його визнали за інваліда другої групи через поганий зір. Через це він пізніше домогся дострокового звільнення з заслання. Проте, сам факт заслання був порушенням закону, оскільки інвалідів першої та другої груп взагалі не можна засуджувати на заслання.

Після повернення до табору число 36 з Владімірської в'язниці, я організував рух за надання політв'язням особливого статусу. День 10 січня 1975 року став днем нашого переходу на статус політв'язня явочним шляхом.

Коли я розповів Павлові Федоровичу про цей задум (не для того, щоб притягти його до цієї акції, бо знав, які покарання чекають на нас), він несподівано пожвавішав і сказав: "Мені багато разів пропонували підписати заяви протесту і брати участь у різних протестних акціях, але я завжди відмовлявся. Я лише хотів, щоб про мою справу дізналися за кордоном, зробив дві невдалі спроби переслати матеріал на волю, а далі не ризикував. Але в цій справі я хочу взяти участь".

— Але, пане Кампов, — заперечив я, — ви розумієте, що

на вас чекає?

— Що станеться з вами, те й зі мною, — твердо відказав він.

Я склав "Звернення групи політ'язнів до урядів усіх країн, до Об'єднаних Націй та до всіх чесних людей землі", в якому виклав мотиви, що змусили нас вдатися до рішучих дій задля одержання статусу політичних в'язнів, і просив надати нам бодай моральну допомогу. Павло Федорович просив поставити під зверненням і його підпис.

Але мірою того, як наближався початок акції, Кампов дедалі більше нервував. Він почав вимагати, щоб його негайно поклали до лікарні. За місяць перед акцією його повезли до 35 зони, де була "зеківська" лікарня. За тиждень, не знайшовши в нього важких захворювань, його хотіли повернути до нашої зони. Порівнюючи більш-менш пристойні умови в лікарні з умовами в зоні, а особливо — в ШІЗО, Павло Федорович, очевидно, відчув, що ладний на все, аби залишитися в лікарні. Не варто його засуджувати: ніхто з тих, що не були там, не може знати, як би він сам повіся за тих умов. Справді, треба бути досить міцним, щоб витримати все те, на що прирекли себе ті 50 або 60 осіб, які брали участь в акції. З сімох її ініціаторів (Юрій Гродецький, Анатолій Здоровий, Микола Бондар, Віталій Калиниченко, автор цих рядків, Степан Сапеляк та Павло Кампов) двоє останніх не витримали й злякалися.

Щоб не повертатися до зони, треба було "прокантуватися" в лікарні ще три тижні. Завдання нелегке. Кампов не міг примусити себе вдатися до тих бузувірських метод симуляції та самокалічення, до яких вдавалися карні злочинці. Він діяв простіше: сказав лікарям, що має на голові якусь гулю. Гуля справді була, і лікарі погодились видалити її хірургічним шляхом, хоча вона ніколи не боліла. Але Павло Федорович відмовився, боячись чи то фізичного болю, чи то наслідків операції за умов не дуже високої кваліфікації лікарів і не занадто добрих гігієнічних умов "зеківської" лікарні. Залишився інший шлях — застудитися. Для цього існує перевірена технологія: лягають спати впритул до радіатора опалення, накидають на себе весь одяг і всі ковдри, скільки їх є, та ще й ковтають таблетку аспірини, щоб збільшити вихід поту. Прокинувшись серед ночі, обливають себе холодною, з вулиці, водою. Павло Федорович повторював цю процедуру протягом тижня, але не застудився. Чи то "зеківське" життя загартувало його здоров'я, чи то він приймав забагато аспірини, але випробувана "технологія" не діяла.

Все ж таки Кампову вдалося "прокантуватися" в лікарні до початку акції. Таким чином він не потрапив до Владімірської в'язниці разом з іншими "статусниками".

Відбувши свій термін і повернувшись додому, я написав до

нього в січні 1977 року. Він тоді вже був на засланні. Я одержав відповідь і фотокартку. Незабаром його звільнили, і він переїхав до Ужгороду, де жив на вулиці Чайковського, 8. Ми листувалися до мого від'їзду до Ізраїлю в червні 1977 року.

У листах він скаржився на матеріальні труднощі, неможливість знайти працю за фахом і з подякою згадував про якогось професора математики з ФРН, який писав до нього теплі листи й обіцяв підтримку.

Бувши вже в Ізраїлі, я одержав від Павла Федоровича лише одного листа з Бендер, де він гостював в моєї матері. Він пробув у неї десять днів, і мати допомогла йому трохи матеріально.

Потім я одержав від нього прохання надіслати йому виклик, потрібний для виїзду з СРСР. З цим виникли труднощі, бо 1) в Ізраїлі дуже важко зробити виклик для неєврея і 2) з СРСР дуже неохоче випускають українців за кордон. До українців в СРСР ставлення особливе, що відрізняється від ставлення до інших народів. Для українських яничарів радянщини знаходять найвищі державні посади, а для українських дисидентів — найтяжчі покарання. Адже Україна — основа національної проблеми в СРСР, і її стратегічне значення навіть важливіше від економічного.

Як звичайно — із запізненням — я одержав вістку: Павла Кампова знову засудили, цього разу на 13 років (10 плюс 3).^{*} За що? — питання зайве.

Можливо, якоюсь бодай частковою відповіддю на нього може бути книжка закарпатського письменника Федора Потушняка *Честь роду*, що її Павло Федорович подарував мені в таборі. У післямові до книги зазначено, що автор пройшов "складний творчий шлях". Радянською езоповою мовою це означає, що автор не був стовідсотково відданий радянській владі і зазнавав критики, переслідувань, а може й ув'язнення. Павло Федорович вписав у книгу кілька слів для мене. Ось вони:

"П. Кампов

Кучино, 1974 р.

Панові Сусленському Я. М.

Буду дуже радий, коли ця книжка буде будити у Вас бажання творити для людства, для науки, коли ця книжка не даватиме пригаснути у Вашій душі вогню, який завжди горів у серцю сина

^{*}Кампова вдруге заарештовано 13 липня 1981 року. Детальніше про історію переслідування Кампова владою див. "Закарпаття у щупальцях великодержавних шовіністів. Звернення Павла Кампова до ООН", *Сучасність*, 1982, ч. 4-5, стор. 175-180.

закарпатського народу, вченого і письменника, автора цієї книжки Ф. Потушняка.

п. Кучино, 30 грудня 1974 р.
Р. Сапов”.

І звернення до мене — не ”товариш”, як пишуть всі в СРСР, навіть не здаючи собі справи зі значення цього слова, а ”пан”, як всі вже давно не пишуть, і підпис латинкою — все це зраджувало глибоко західній, нерадянський дух цієї людини, і за це, власне, він і страждає протягом багатьох років, і за це й знівечено його життя. Про це слід було б пам’ятати Заходові, коли він дбає про ”детант” або навіть про ”конвергенцію” з радянським режимом.

Я відкрив книжку Потушняка і наштовхнувся на вірш у прозі ”Слава хоробрим”. Ось він:

”Мені сниться сон.

Тьма, страшна тьма повисла над храмами мого духа — горами. Прийшли чорні люди і забрали золоті ключі від їхньої краси. Побили геть моїх білих лебедів і спекли їх тут же, на терновому вогні. Згоріло біле пір’ячко, розпливлося в пустовінь, як розпливається й життя. Неволя, неволя залягла над містами і селами краю.

Як перемогти тебе, безконечний смутку? Як привчити серце видіти без видіння? Невже кланятися буду і мити руки в каламутних водах?

Пусте зимове поле... Дорога... І вершина... Я і мені подібні стоїмо на землі — мов на холодній кризі. Білизна її бодай хоч на хвилину оберігає наш зір чистим — доки ще тіло бореться, пермагаючи морози. І раптом...

— Слава хоробрим! — виривається нам з уст.

Снігами і льодами рушаємо з гори, як лавина”.

Нещасний, кумедний і милий пане Кампов! Я гірко уболіваю за твоєю, мій духовний брате, долею. Тримайся, і хай допоможе тобі Бог, бо ми, люди, безсилі.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Василь Стус*: Із збірки «Палімпсести».
- 11 *Гео Шкурупій*: Жанна-батальйонерка (IV).
- 32 *Святослав Гординський*: З люпою літературного детектива над «Словом о полку Ігореві».
- 49 *Ізраїль Клейнер*: Герої та еретики.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 59 *Валеріян Ревуцький*: До відзначення 100-річчя театру корифеїв.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 64 *Аркадій Жуковський*: 40-ліття хіротонії митрополита Мстислава Скрипника.
- 72 *Костянтин Варварів*: Прикінцевий Акт Конференції в справах безпеки та співпраці в Європі та права людини.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 Інтерв'ю з Сергеем Солдатовим.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 102 Німецька «Амнестія» в обороні В. Стуса.

ЖИТТЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

- 112 *Богдан Бойчук*: Четвертий цікавий лист.

СПОГАДИ

- 118 *Яків Сусленський*: Вгамуйтеся, нелюди! Кого карасте...

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hlytzkyj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1982 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Емма Андіївська
ГЕРОСТРАТИ

Роман. 1971, 500 стор.

Ціна 7 ам. дол.

РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ

Повість. 1973, 291 стор.

Ціна 6 ам. дол.

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Поезії. 1975, 126 стор.

Ціна 5 ам. дол.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Роман. 1982, 454 стор.

Ціна 15 ам. дол

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA